

Сцяпан Захаркевіч

Еўрапейскі гуманітарны ўніверсітэт, Літва

e-mail: stsiapan.zakharkevich@ehu.lt

ORCID: 0000-0002-8520-2730

**Вытворчасць ведаў аб этнічнасці беларусаў
як інструмент кантроля беларускай этнаграфіі:
прыклад вызначэння заходняй мяжы пражывання
беларусаў у 1943–1944 гг. па загаду
Генштаба Чырвонай Арміі**

**Production of Knowledge About the Ethnicity of Belarusians
as a Tool for Controlling Belarusian Ethnography: An Example
of Determining the Western Border of Belarusian Residence
in 1943–1944 by Order of the General Staff of the Red Army**

ABSTRACT

In the 1930s and 1940s, the production of ethnographic knowledge in Belarus came under complete political and ideological control in the USSR. This is most clearly illustrated by the problem of the ethnicity of Belarusians. In the 1920s, Belarusian ethnographers quite freely explored the ethnic aspects of Belarusian culture. In the 1930s, this topic became the cause of repression. A public one-sided discussion was organized within the scientific community, which condemned views alternative to Marxism. During the war, in 1942–1945, in order to achieve the foreign policy goals of the USSR regarding the post-war redivision of Europe, the topic of ethnicity again became temporarily relevant. In secret research topics, the ethnicity of the peoples of Eastern Europe became a central issue. The article analyzes the text about the western ethnic border of Belarusians, prepared within the framework of such a secret topic by Moisei Grinblat in 1943–1944. This work was carried out under the control of the intelligence of the General Staff of the

Red Army. In parallel, the opponents included specialists in Lithuania, Moldova, Poland, Ukraine and other countries of Eastern and Central Europe.

The analysis of M. Grinblat's work shows the absence of real field ethnographic material on the problem, the use of outdated literature, which was chosen by the author arbitrarily (taking into account the set political goal). The text is filled with a significant number of examples of manipulation of style, literature, facts to achieve a goal that had political and ideological reasons. The study of the text also allows us to understand the degree of theoretical development of ethnic issues in the Soviet ethnography in the 1940s. The historical conditions of the emergence of the analyzed text by Moisei Grinblatt make it possible to understand the degree of control of the political and military elites of the USSR over the production of scientific knowledge both in the USSR as a whole and in the specific Belarusian case.

Keywords: history of Belarusian ethnography, Moisei Grinblat, Belarus, ethnicity of Belarusians, western ethnic border of Belarusians, postcolonial history of Belarus

Уводзіны

Мяжа (дзяржаўная, этнічная, фантомная, уяўная і г.д.) была і ёсць важным элементам жыцця беларусаў на беларуска-польскім памежжы. “Роднае, што апынулася на другім баку, як ампутаваная частка цела, дзіўна баліць (...) лепш, каб асталіся жыць набеларускім баку. Можа, там, сярод сваіх людзей, ёй быў бы наканаваны іншы лёс”¹.

Напрыканцы XIX – пачатку XX ст. нацыятворчыя працэсы ахапілі ўсю Усходнюю Еўропу. Беларусы не засталіся ў баку. Важным падмуркам для беларускіх нацыянальных праектаў сталі этнаграфічныя веды. А. Рыціх, Я. Карскі і М. Доўнар-Запольскі прапанавалі ўласныя карты этнічнага рассялення беларусаў, пераважна па моўнаму прынцыпу, з дадатковым выкарыстаннем рэлігійнага крытэрыю. Аднак адміністрацыйны падзел Расійскай імперыі не ўлічваў этнічных тэрыторый як аргумент палітычнага будаўніцтва, а наадварот разглядаў як пагрозу. Абвяшчэнне ў 1918 г. Беларускай Народнай Рэспублікі абаяпіралася на ідэю этнічнай тэрыторыі беларусаў, аднак не мела

¹ Г. Кандрацюк, *У прысценку старога лесу. Гісторыі людзей з Белавескай пушчы*, Беласток 2022, с. 64.

рэсурсаў яе рэалізаваць. Савецкія ўлады з палітычнага прагматызму праігнаравалі ў 1921 г. беларускую этнічнасць як фактар дзяржавабудавання, аднак пазней, у 1920-х гг., вымушаны былі пачаць рэалізацыю дзяржаўнай праграмыбеларусізацыі. У 1930-х гг. мабілізацыя савецкага грамадства прывяла да жорсткіх рэпрэсій беларускіх этнографіаў, як аўтараў “этнізацыі” беларускай культуры (паралельна рэпрэсавалася ўся інтэлектуальная эліта Беларусі па гэтаму прынцыпу). Этнічнасць як падмурак беларускага нацыянальнага праекта была палітычна і ідэалагічна забароненая. Аднак у 1942–1944 гг. палітычныя патрэбы новага пасляваеннага падзелу Еўропы прывялі савецкія ўлады да рэактуалізацыі “этнічнасці” і пошуку экспертаў у ёй. Найбольш адпавядалі патрабаванням менавіта этнографы, якія пачалі выконваць загады Міністэрства замежных справаў СССР (далей – МЗС СССР) і Генштаба Рабоча-Сялянскай Чырвонай Арміі (далей – РСЧА). Беларускі этнограф Маісей Грынблат падрыхтаваў у 1944 г. спецыяльную навуковую працу “Да пытання аб заходняй этнаграфічнай граніцы беларусаў”, якую савецкія ўлады выкарысталі пры беларуска-польскім размежаванні. Тым не менш экспертнасць зноў падпарадкавалася палітычным прычынам, а “этнічнасць” як феномен і даследчая праблема, была пасля вайны забароненая амаль да 1960-х гг., калі пачаўся новы праект – стварэнне сацыялістычнай беларускай нацыі як неад’емнай часткі савецкага народа.

Метадалогія

Аналітычныя канструкцыі артыкула будуць абапірацца на тэорыю посткаланіялізма, якая дае магчымасць убачыць уплывы метраполіі і палітычных умоваў яе існавання на развіццё ідэй і наратываў беларускай савецкай этнаграфіі 1920–1930 гг. на прыкладзе распрацоўкі ў 1943–1945 гг. Маісеем Грынблатам тэмы вызначэнне заходняй этнічнай граніцы рассялення беларусаў.

У першую чаргу гаворка будзе весціся пра наратывы этнічнасці, што навязваліся беларускай этнаграфіі звонку, з савецкай метраполіі (палітычныя і акадэмічныя цэнтры Масквы і Ленінграда), якія працягвалі тэндэнцыі Расійскай імперыі. Прычым тут трэба падкрэсліць,

што агульнасць тэндэнцый Расійскай імперыі і СССР у разглядаемым пытанні была звязана не са зместам навязаных наратываў (відавочна адрозніваліся ідэалагічны змест, гістарычны і палітычны кантэкст), а з уласна фактам стварэння наратываў звонку, а потым іх распаўсюджванне ў Беларусі, прычым нават з прымяненнем гвалту, як было падчас рэпрэсій 1930-х гг., калі нараджаючыся працэс самастойнага тэарэтычнага асэнсавання нацыянальнага працэса быў фізічна знішчаны з дапамогай спецслужбаў, ці непасрэдна выпадак 1943–1945 гг., калі стварэнне наратыву курыравалася і кантралявалася МЗС СССР і Генштбам РСЧА. Аналітычныя развагі ў артыкуле будуць абапірацца на погляды Э. Томпсан аб наратывах расійскай/савецкай прысутнасці². У артыкуле прасочваецца ідэя аб тым, што беларуская этнаграфія “спрыяла ўладам метраполіі, не дазваляючы перыферыі загаварыць сваім уласным голасам і трансляваць свой уласны досвед у якасці адмысловага наратыву, а не дадатку да цэнтру”³. Беларускія савецкія этнографы, што пазбеглі ці перажылі рэпрэсіі 1930-х гг. (прыкладам апошніх можа быць Аляксандр Шлюбскі, які быў два разы арыштаваны, але працягнуў навуковую дзейнасць ужо ў рэчышчы пануючай ідэалогіі) фактычна сталі выразнікамі савецкай ідэалогіі і тэарэтычных канструкцый метраполіі і праз “дыскусію гвалту”⁴ выцеснілі канкуруючыя дыскурсы ў беларускай этнаграфічнай навуцы. Фактычна з 1920-х па 1960-я гг. назіралася пастаянная змена дамінуючых наратываў у беларускай савецкай этнаграфіі праз прызму таго, што Э. Томпсан услед за Г. Гадамерам называла “першасным значэннем”. Пад уплывам унутрыідэалагічнай барацьбы ў партыі бальшавікоў, ідэалагічных зменаў падчас мабілізацыі савецкага грамадства ў 1930-я гг., палітычных і гістарычных кантэкстаў калектывізацыі, індустрыялізацыі і Другой сусветнай вайны моцна трансфармаваўся ці нават цалкам змяняўся наратыў аб этнічнасці беларусаў. Адбылася тэкстуальная перамога рускамоўных этнаграфічных тэкстаў з савецкай

² Э.М. Томпсан, *Песняры імперыі: расійская літаратура і каланіялізм*, Мінск 2009.

³ Тамсама, с. 9.

⁴ Тэксты з абвінавачваннямі нацыянальна-арыентаваных беларускіх этнографаў у нацдэмаўшчыне, што паўсталі ў перыяд 1931 – 1934 гг. Знешне яны нагадвалі навуковую дыскусію і тэарэтычна перафарматавалі беларускую этнаграфію (ды ўласна ўсе гуманітарныя навукі) з нацыянальных наратываў да марксізму.

метраполіі, як асновы тэарэтычных канструкцый беларускай савецкай этнаграфіі.

Мэта артыкула – вывучэнне арганізацыі і замацавання залежнага каланіяльнага статусу беларускай савецкай этнаграфіі ў СССР у 1930–1940-я гг. на прыкладзе стварэння адной канкрэтнай працы Маісея Грынבלата пра заходнія межы беларусаў на фоне зменаў наратыву аб этнічнасці беларусаў. Гэты наратыў пасля 1920-х гг. страціў сваю навуковасць і ператварыўся ў палітычны інструмент, які ствараўся, знікаў і зноў адраджаўся выключна ў выніку палітычнай і ідэалагічнай кан’юнктуры ў СССР і незалежыў ад навуковых інтарэсаў даследчыкаў з Беларусі, ці накопленага палявога матэрыялу, які мог стаць падставай для новых тэарэтычных канструкцый і ідэй. Адбываўся эпістэміялагічны гвалт праз метрапольныя савецкія тэорыі. Ён падмацоўваўся рэпрэсіўнымі рэсурсамі спецслужбаў і ідэалагічным кантролем партыйных органаў. У гэтай сітуацыі беларуская савецкая этнаграфія не была ў стане тэарэтычна і фізічна супраціўляцца. Чаму гэтая посткаланіяльная оптыка на гісторыю беларускай этнаграфіі ўзнікла зараз і яе не было раней. Тут трэба пагадзіцца з Э. Томпсан аб тым, што “доўгі час гэта заставалася незаўважным праз адсутнасць інтэлектуальных традыцыяў для яго распазнання”⁵.

Удзел этнографіі ў ваенных справах у якасці экспертаў ці нават ваенных спецыялістаў дастаткова шырока вядомы⁶. Праца амерыканскіх антрапологаў на чале з Рут Бенэдыкт па вывучэнні японскай культуры для арміі ЗША⁷, афрыканіста Э. Эванса-Прычарда ў падбухторванні ануакаў супраць італьянскіх войскаў, а таксама супраціўлення ім ордэна Санусія на карысць Англіі⁸, даследчыка Бірмы Эдмунда Ліча (капітана брытанскай арміі), які арганізоўваў супраціў качынаў японцам⁹ і г.д. Савецкія этнографы таксама не засталіся ў баку ад вайны. Такім

⁵ Э.М. Томпсан, *Песняры імперыі...*, с. 31.

⁶ M. Kowalski, *Antropologia i wojna*, [w:] M. Kowalski, *Antropolodzy na wojnie. O „brudnej” użyteczności nauk społecznych*, Warszawa 2015, s. 13–48.

⁷ Р. Бенедикт, *Хризантема и меч: Модели японской культуры*, 2-е изд., Москва, Санкт-Петербург 2013.

⁸ E.E. Evans-Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica*, London 1949.

⁹ D. Price, *Anthropological Intelligence. The Development and Neglect of American Anthropology in the Second World War*, Durham–London 2008, s.71.

чынам, дадзены артыкул адчыняе яшчэ адную старонку – савецкую – так званых “антрапалогаў на вайне” у гісторыі беларускай савецкай этнаграфіі.

Артыкул абаліраецца на цэлы шэраг архіўных крыніц. Перадусім на комплекс дакументаў з 142 фонда Архіва Расійскай Акадэміі Навук (далей – АРАН). Гэта сем справаў першага вопісу “Кіраўнічая дакументацыя Інстытута этнаграфіі” за 1942–1948 гг., прысвечаных асобнай даследчай групе Інстытута этнаграфіі АН СССР (далей ІЭ СССР), якая працавала для МЗС СССР і Генеральнага Штаба РСЧА¹⁰. Комплекс крыніц складаецца як з дакументаў унутранага справазвароту ІЭ СССР, так і перапіска з супрацоўнікамі МЗС СССР, а таксама куратарамі спецтэмаў з аддзела, а потым і упраўлення выведкі Генштаба РСЧА. Гэты комплекс крыніц дае магчымасць дастаткова падрабязна асвятліць працэс стварэння даследчай групы, выбару выканаўцаў асобных спецтэмаў, ролю палітычных фактараў у гэтым, ступень кантролю і сферу інтарэсаў МЗС СССР і Генштаба РСЧА, зразумець як адбываўся працэс напісання экспертных тэкстаў, што было найбольш актуальным для даследчыкаў і для палітычных і ваенных інстанцый. З гэтых архіўных дакументаў толькі ў 2010-х гг. быў зняты грыф “Сакрэтна”. Частка тэкстаў спецтэмаў, выкананых беларускім савецкім этнографам Маісеем Грынבלатам знайшлася ў яго асабістым фонде ў Аддзеле рэдкай кнігі і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Акадэміі Навук Беларусі (далей – АРР ЦНБ)¹¹. Усе гэтыя дакументы разам дазваляюць паглядзець не толькі на творчасць беларускіх этнографіаў падчас вайны, якая засталася на доўгі час па-за ўвагай беларускіх даследчыкаў. Гэты комплекс крыніц таксама дае магчымасць зразумець ступень залежнасці працэсу вытворчасці этнаграфічных навуковых ведаў ад палітычных прычын, кан’юктур, ідэалагічных патрэбаў савецкай улады. Тэма этнічнасці, якая стала прычынай рэпрэсій і фізічнага знішчэння цэлага пакалення беларускіх этнографіаў у 1930-я гг., у 1942–1945 гг. стала адной з самых актуальных у савецкай

¹⁰ АРАН, фонд 142, воп. 1 (1942–1948), *Управленческая документация Института этнографии*.

¹¹ АРР ЦНБ НАНБ, ф. 42., воп. 1, спр. 9, *Асабістая справа Маісея Якаўлевіча Грынבלата*.

этнаграфіі, і дзякуючы якой М. Грынблат здолеў палепшыць уласную кар’еру (абараніць у 1945 г. кандыдацкую дысертцыю па спецтэме, абзавесціся патрэбнымі і важнымі сувязямі сярод этнографаў Масквы і Ленінграда). Аднак пасля вайны, яна зноў з ідэалагічных прычын апынулася пад забаронай аж да канца 1950-х гг.

Тэарэтычныя дыскусіі 1920-х гг. аб этнічнасці ў беларускай савецкай этнаграфіі

Беларуская этнаграфія як акадэмічная навука пачала інстытуцыяналізавацца і тэарэтычна афармляцца толькі ў 1920-я гг. у межах стварэння нацыянальных навуковых устаноў БССР. Простае назапашванне палявога этнаграфічнага матэрыяла, якое адбывалася з сярэдзіны XIX ст., яшчэ не было падставай навукі: “Навука ствараецца шляхам устанаўлення ўласнага аб’екта і працы над ім сваім метадам, а не з таго, які матэрыял для яе выпадкова сабраны”¹². У 1923 г. у БДУ была арганізавана кафедра этнаграфіі Беларусі, на якой пачаў працаваць вядомы этнограф Ісаак Сербай. У 1925 г. у Інстытуце Беларускай культуры была створана Этнаграфічная камісія, а ў 1927 г. кафедра этнаграфіі¹³. У межах гэтых інстытуцый сабраліся і працавалі прадстаўнікі нацыянальна арыентаванага пакалення (Аляксандр Шлюбскі, Міхаіл Мялешка, Мікалай Каспяровіч і інш.) на чале з Вацлавам Ластоўскім. Паралельна інстытуцыянавалася новае пакаленне савецкіх беларускіх этнографаў у Маскве і Ленінградзе – Маісей Грынблат, Антон Супінскі, Іван Дышчанка, Вольга Баяр і інш.

Яркай і самабытнай постаццю ў першай палове 1920-х гг. быў Саламон Кацэнбоген, які працаваў на стыку ўзнікаючых сацыялогіі і сацыяльнай антрапалогіі¹⁴. Яго тэарэтычныя разважанні аб

¹² V. Čiubrinskas, *Sovietmečio iššūkiai Lietuvos etnologijai: disciplina, ideologija ir patriotizmas*, «Lietuvos etnologija» 2011, № 10, s. 99.

¹³ С.А. Захаркевіч, *Роля Інбелкульту ў інстытуцыяналізацыі беларускай этнаграфіі*, [у:] *Інстытут беларускай культуры: здабыткі, значэнне, вынікі дзейнасці*, Мінск 2017, с. 28–33.

¹⁴ *Память и слава: Соломон Захарович Каценбоген. К 130-летию со дня рождения*, сост. А.Н. Максимчик, Минск 2019.

культуры аказалі ўплыў на смелыя і шырокія высновы ў першых працах А. Шлюбскага, М. Каспяровіча і М. Мялешкі¹⁵. Паміж імі пачынае развівацца тэарэтычная дыскусія пра канцэпцыі і візіі беларускай культуры, беларускай нацыі і ролі ўласна этнаграфіі. Гэта сведчыць аб станаўленні ў Беларусі менавіта акадэмічнай навукі і ўзроўню яе зрэласці. Яно супадала з суседнімі акадэмічнымі традыцыямі ў Літве¹⁶, Расіі¹⁷ і Украіне¹⁸.

У другой палове 1920-х гг. беларуская акадэмічная этнаграфія (А. Шлюбскі, М. Мялешка, М. Каспяровіч, В. Ластоўскі) пачала выбудоўваць уласны дыкурс аб навуковым асэнсаванні беларускага нацыянальнага праекту – на падставе дыскусіі аб крывіцкай ідэі. На пачатковым этапе яна была рамантычнай і поўнай гістарычных, этнаграфічных і іншых хібаў. Пад уплывам ідэі В. Ластоўскага малады Аляксандр Шлюбскі ўключаецца ў дыскусію і напрыканцы ліпеня 1925 г. піша яму:

Прыблізна а Каляды гэтага года Інстытут беларускае культуры рыхтуецца зьезд працаўнікоў на крывіцкай навуковай ніве “з усяго сьвету” (як абвешчана ў газетах), я на гэтым зьездзе хачу прачытаць даклад на тэму “Аб тэрмінах: беларус, беларусі і крывіч”. Мне хацеласяб больш менш навукова абаснаваць патрэбнасць ужывання апошняга тэрміну, але гэта цяжкая справа з прычыны навізны пытання і адсутнасці належных крыніц. У грунт прыдзецца класыці, галоўным чынам, матар’ялы Вашых выданняў¹⁹.

Дыскусія аб крывіцкай тэорыі мела відавочны палітычны падмурак у поглядах В. Ластоўскага, а таксама выклікала сімпатыю ў яго маладых паплечнікаў менавіта маральным пошукам уласнага шляху

¹⁵ Цэнтральны Навуковы Архіў Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі (далей – ЦНА НАНБ), ф. 67, воп. 1, спр. 9, арк. 170.

¹⁶ V. Čiubrinskas, *Sovietmečio iššūkiai Lietuovetnologijai: disciplina, ideologija ir patriotizmas*, «Lietuvos etnologija», 2011, № 10, s. 99.

¹⁷ Т.Д. Соловей, *История отечественной этнологии в первой трети XX в.*, Москва 1998.

¹⁸ В. Борисенко, *Нариси з історії української этнології 1920–1930-х років*, Київ 2002; Р.Б. Тарнавський, *Кафедра этнології Львівського університету. Класичний період (1910–1947)*, Львів 2016.

¹⁹ *Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі*, т. 1, кн. 2, фонд № 582 Дзяржаўнага архіву Літвы («Рада Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі») / укладаньне, падрыхтоўка тэксту, уступны артыкул, камэнтары, пераклады, паказальнікі: Сяргей Шупа, Вільня, Нью-Ёрк, Менск, Прага 1998.

(палітычнага і суб’ектыўнага па вызначэнню, а не навуковага і пазітывіс-тычнага ў той час), адрознага ад “польскай Сцылы” ці “рускай Харыбды”. І працы менавіта крывіцкага дыскурсу А. Шлюбскага, М. Мялешкі ці М. Каспяровіча адрозніваюцца эмацыйнай і палітычнай заангажаванасцю ад іх уласных тэкстаў, прысвечаных іншым, “некрывіцкім”, тэмам. Гэта быў новы этап дыскусій, уласная пастаноўка акадэмічнай рэфлексіі з унутранай суб’ектыўнай нацыянальнай пазіцыі. З “крывіцкіх” тэкстаў бачна як складана было фармуляваць свае тэзісы маладым даследчыкам, прабіраючыся паміж “польскацэнтрычнымі” ці “рускацэнтрычнымі” ідэямі. Аднак без выбудовы “нацыянальнай візіі” немагчыма было падняцца на іншы ўзровень рэфлексіі. Гэтае эвалюцыйнае развіццё этнаграфічнага дыскурсу аб беларускай нацыі (прычым толькі пачатак, які цягнуўся не больш за 5–6 гадоў) было жорстка і гвалтоўна перарвана савецкімі ўладамі.

Аднак трэба прызнаць наяўнасць рознасці поглядаў на беларускую культуру ў этнаграфічнай акадэмічнай супольнасці Беларусі і наяўнасці дыскусій на гэты конт. Ісаак Сербав, як прадстаўнік яшчэ дарэвалюцыйнай заходнерускай плыні, ўяўляў сабе беларусаў з кансерватыўных і нават архаічных тэарэтычных пазіцый:

Беларусь наогул багата сваёй этнаграфіяй як з боку расава-антрапалагічных прызнакаў *розных беларускіх народаў і плямёнаў* (вядзелена – С.З.), так і з боку іх быту, матэр’яльнай і духоўнай культуры. А між іншым ні адна часць этнографіі ў нас пакуль што дасканала не распрацавана, не сабраны нават матэрыялы, якія захаваліся ў народзе на мясцох²⁰.

Ісаак Сербав лічыў, што беларусы з’яўляюцца кангламератам славянскіх плямёнаў і лакальных супольнасцей: “Па антрапалёгіі намечана сабраць матэр’ялы па тром галоўным беларускім плямёнам: Драгавічоў, Крывічоў і Радзімічоў”²¹. Яго думкі выклікалі незадавальненне ў Інбелкульце і імкненне іх рэдагаваць у канчатковых тэкстах, што афіцыйна выходзілі ад імя ІБК.

²⁰ ЦНА НАНБ, ф. 67, воп.1, спр. 6, *Плян працы Этнографічнай Сэкцыі на 1925/1926 акадэмічны год*, арк. 115.

²¹ Тамсама, арк. 115

Паралельна таксама адбывалася вызначэнне суб'ектнасці этнаграфіі сярод іншых навук. Палову перыяду існавання Інбелкульту этнаграфія не мела асобнага статусу, а прыпісвалася ці да Геаграфічнай камісіі, ці да Гісторыка-Археалагічнай камісіі. І толькі вясной 1925 г. была створана самастойная Этнаграфічная камісія. Аднак большасць яе членаў паралельна былі актывістамі ў іншых камісіях і таму не маглі ці не хацелі траціць увесь час і энэргію толькі на этнаграфію. Першы кіраўнік Этнаграфічнай камісіі, а таксама адзін з кіраўнікоў створанага ў 1921 г. у Мінску Беларускага Дзяржаўнага ўніверсітэта, Саламон Кацэнбоген меў уласную думку аб ролі беларускай этнаграфіі. Ён бачыў яе як частку больш складанай навукі аб культуры, і разглядаў на заходнееўрапейскі манер як дапаможную навуку ці метада збору палявога матэрыялу: “умелае карыстанне параўнаўчым метадам, правільнае супастаўленне археалагічных дадзеных з этнаграфічнымі матэрыяламі”²². З ім не пагаджаўся сакратар Этнаграфічнай камісіі Ісаак Сербаў, лічачы што “ня трэба даводзіць этнаграфію да навукі толькі апісальнай, ці ставіць яе часткай другіх навук. Этнаграфія – самастойная навука, якая павінна абхапіць усебаковае вывучэнне народа”²³. Іншыя ўдзельнікі дыскусіі палітызавалі пытанне і патрабавалі неабходнасць ацэнцы ролі этнаграфіі ў школьнай адукацыі, вывучэння новага быту вёскі і важнасць этнаграфіі ў барацьбе з рэлігіяй²⁴. Ва ўмовах стварэння і замацавання савецкага грамадства беларускія савецкія даследчыкі (як раней імперскія этнографы-субалтэрны) патрабавалі ўключэнне ў навуковы кантэкст ідэалагічных і прапагандыцкіх сэнсаў, пачынаючы ствараць новую маральнасць і анталогію навукі, якая ўжо хутка падчас рэпрэсій пачне шырока выкарыстоўвацца і дамінаваць.

²² С.З. Каценбоген, *Спорные вопросы генеомии*, «Працы Беларускага Дзяржаўнага Універсітэта», 1923, № 1, с. 282–304.

²³ ЦНА НАНБ, ф. 67, воп.1, спр. 9, *Прадакол агульнага сходу Этнографічнай Сэцыі ІБК, 03.06.1925*, арк. 170.

²⁴ Тамсама, арк. 170

Рэпрэсіі 1930-х гг. і забарона тэмы этнічнасці і этнічнай гісторыі ў беларускай савецкай этнаграфіі

Рэпрэсіі ў акадэмічнай супольнасці пачаліся з канца 1929 г. У 1930 г. яны закранулі беларускую этнаграфію – былі арыштаваныя А. Шлюбскі, В. Ластоўскі, М. Мялешка і М. Каспяровіч. Яны былі спачатку выслааныя, а потым у 1935 г. былі арыштаваныя паўторна. Антон Супінскі быў арыштаваны ў 1937 г. Вацлаў Ластоўскі і Мікалай Каспяровіч былі растрэляныя, Міхаіл Мялешка надарваў здароўе ў лагерах і адразу пасля вызвалення памёр, а Аляксандр Шлюбскі верагодна пагіб падчас вайны ў 1942 г. Рэпрэсіі 1930-х гг. моцна змянілі канцэптуальную канфігурацыю акадэмічнай супольнасці беларускіх этнографіаў: зруйнавалі этнаграфічны наратыў аб нацыі; тэма этнічнасці і этнічных характарыстык беларускай культуры былі забароненыя; асноўная стала задача фіксацыі пазітыўных зменаў у жыцці савецкіх калгаснікаў і рабочых БССР, якая знаходзілася на перакрываванні навукі і прапаганды.

Арганізаваная ў пачатку 1930-х гг. публічная крытыка “нацдэмаўскай этнаграфіі” (аднабаковая, без удзелу абвінавачанага боку і немагчымасці адказаць) была накіраваная на знішчэнне суб’ектнасці беларускай этнаграфіі і падпарадкаванне палітычнаму кіраўніцтву, ідэалагічным патрэбам і тэарэтычным цэнтрам савецкай метраполіі. Асноўны накірунак крытыкі быў сканцэнтраваны на рознабаковым аналізе крыўскай тэорыі этнагенэза²⁵. Выкарыстоўваліся палітычныя ярлыкі (“азьвярэлы нацыяналізм”)²⁶, рытарычныя прыёмы супрацьстаўлення пралетарскай этнаграфіі і буржуазнай этналогіі (“...для

²⁵ Л. Бабровіч, І. Шпілеўскі., М. Грынблат і інш., *Этнаграфія. Музейная справа*, [у:] *Навука на службе нацдэмаўскай контррэвалюцыі*, т. I, ч. 3, Менск 1931, с. 150–240; Л. Бабровіч, Ів. Шпілеўскі, *Супроць контррэвалюцыйных нацдэмаўскіх тэорый у этнографіі*, «Савецкая краіна», 1931, № 1, с. 42–55; Л. Бабровіч, Ів. Шпілеўскі, *Супроць контррэвалюцыйных нацдэмаўскіх тэорый у этнографіі*, «Савецкая краіна», 1931, № 2, с. 46–53; М. Грынблат, *За вывучэнне фальклору эпохі дыктатуры пралетарыяту*, «Савецкая краіна», 1931, № 12, с. 122–130; А.К. Супінскі, *Націонал-демократизм в современной белорусской этнографии*, [в:] *Этнография на службе у классового врага*, Ленинград 1932, с. 106–107; Н.М. Нікольскі, *Устаноўкі і мэтады беларускай нацдэмаўскай этнографіі*, «Працы сэкцыі этнографіі», вып. IV, Менск 1933.

²⁶ Л. Бабровіч, Ів. Шпілеўскі, *Супроць контррэвалюцыйных нацдэмаўскіх тэорый...*, 1931, № 1, с. 48.

абаснавання сваіх этналегічных тэорый аб волатах, крывічох і г.д.²⁷. Палітычныя прапагандысцкія дыскурсы станавіліся важней за навуковыя. Савецкая ўлада не магла дазволіць непадкантрольную вытворчасць альтэрнатыўных сэнсаў. Масавае фізічнае пакаранне стварала сістэму кантролю, публічная гвалтоўная акадэмічная дыскусія падтрымоўвала дысцыпліну. Найбольш яркія і актыўныя вытворцы ведаў не знішчаліся, а ператвараліся ў публічныя прыклады прывядзення да пакоры. Аляксандар Шлюбскі, які ў некаторых крытыкаў прыцягваў больш увагі чым нават Вацлаў Ластоўскі, атрымаў права ўжо пасля двух арыштаў друкавацца ў цэнтральным этнаграфічным акадэмічным часопісе СССР «Савецкая этнаграфія»²⁸. Антону Сурпінскаму пасля ссылкі дазволілі працягнуць заняткі навукай і абараніць кандыдацкую дысертацыю, але не па беларускай тэматыцы ў 1947 г. Таксама ён друкаваўся па новай тэматыцы. Беларускія савецкія этнографы, што не папалі пад рэпрэсіі 1930-х гг. і засталіся працаваць, як Ісаак Сербаш ці Маісей Грынблат, павінны былі пастаянна лавіраваць у віры палітычных зменаў і выконваць ідэалагічныя і прапагандысцкія задачы савецкай улады. У самы пік рэпрэсій яны ўвогуле сышлі ў фальклорную тэматыку, якая была ў той момант больш бяспечная, чым этнаграфія з яе этнічнай тэматыкай, што несла смяротную пагрозу.

Гісторыя стварэння даследчага праекта беларуска-польскага этнічнага размежавання

Перад пачаткам вайны 1941–1945 гг. у Інстытуце гісторыі АН БССР у сектары этнаграфіі працавала невялікая група даследчыкаў. Кіраўніком сектара быў член-карэспандэнт АН СССР М.М. Нікольскі,

²⁷ Тамсама, с. 50.

²⁸ А.О. Шлюбский, *Архивные материалы о книге Ф. Энгельса «Происхождение, семьи, частной собственности и государства»*, «Советская этнография», 1934, № 6, с. 62–69; А.О. Шлюбский, *Библиография русских переводов труда Ф. Энгельса «Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates»*, «Советская этнография», 1934, № 6, с. 180–185; А.О. Шлюбский, *К истории русской этнографии. Цензурные мытарства А.Н. Афанасьева*, [в:] *Советская этнография*, вып. IV, Москва 1940, с. 128–141.

гісторык старажытнага Усходу. Ён быў назначаны ў сектар этнаграфіі пасля рэпрэсій 1930-х гг. калі былі арыштаваныя ўсе члены кафедры этнаграфіі БАН. Кафедра была рэарганізаваная ў сектар, а на чале быў патрэбны ідэалагічна надзейны і партыйны навуковец. Асноўная даследчая нагрузка ляжала на двух вопытных этнографіках – Ісааке Сербаве і Маісее Грынблате. У 1935 г. падчас партыйнай атэстацыі супрацоўнікаў Інстытута гісторыі першы атрымаў характарыстыку старога даследчыка, але які не адчувае марксісцкіх ідэяў у навуцы. Маісей Грынблат быў прызнаны надзейным і правільным бальшавіком, вучоным з марксісцкімі пазіцыямі і поглядамі. Менавіта ён і з’яўляўся асноўным даследчыкам, арганізатарам і экспертам. У сектары таксама працаваў малады даследчык Антон Слабадзецкі, а часова далучаліся да выканання асобных праектаў гісторыкі Мікалай Махнач і Аляксандр Калечыц, а таксама літаратуразнаўца Эдуард Галубок. Вялікая Айчынная вайна аказала драматычны ўплыў як на беларускую этнаграфічную навуку, так і на савецкую ў цэлым. Мінск быў захоплены нямецка-фашыстскімі войскамі амаль праз тыдзень. Большасць архіваў і фондаў АН БССР (у тым ліку і вялікі фальклорна-этнаграфічны архіў, значныя музейныя калекцыі матэрыяльнай культуры, унікальныя этнаграфічныя кнігазборы і вялізарная калекцыя фотаздамкаў) вывезці не паспелі і яны былі знішчаныя, ці папросту зніклі і іх лёс невядомы. Такая ж трагедыя сталася з працамі, якія знаходзіліся ў друку, ці былі падрыхтаваныя на ўзроўні рукапісаў. Зніклі працы І. Сербавы, рукапіс кандыдацкай дысертацыі М. Грынבלата і г.д. Мікалай Нікольскі, як фармальны кіраўнік беларускай этнаграфіі не паспеў эвакуавацца і застаўся ў акупацыі. І. Сербав і М. Грынблат здолелі выехаць з Мінска. У асабістым фондзе Маісея Якаўлевіча, які захоўваецца ў бібліятэцы АН Беларусі знаходзіцца некалькі пісем І. Сербавы, якія дапамагаюць зразумець трагічныя абставіны гэтай эвакуацыі. І. Сербав эвакуіраваўся аж на Тамбоўшчыну, дзе выкладаў у педінстытуце і, нажаль, памёр, захварэўшы ў зімку 1942–1943 гг. М. Грынблат з сям’ёй апынуўся ў Марыйскай АССР, дзе працаваў рахункаводам саўгасе.

Савецкая “сталічная” этнаграфічная навука таксама перажыла драматычны лёс. Інстытут Этнаграфіі АН СССР знаходзіўся ў Ленінградзе,

які апынуўся ў блакадзе і страціў ці не палову супрацоўнікаў²⁹. Значная частка ацалелых у 1942 г. была вывезеная ў Ташкент, дзе працягнулі даследаванні. Новы імпульс развіццю і актывізацыі дзейнасці ІЭ СССР даў новы кіраўнік – прафесар С.П. Талстоў. На пачатку вайны ІЭ СССР складаўся з ташкенскай і невялічкай ленинградскай частак. 22 снежня 1942 г. дырэктарам ІЭ СССР быў прызначаны прафесар С.П. Талстоў. Яму дазволілі арганізаваць Маскоўскую групу, якая прыступіла да працы ў лютым 1943 г. і на працягу года ператварылася ў асноўнае структурнае падраздзяленне ІЭ СССР. Штат з 37 адзінак канца 1942 г. быў павялічаны да 63 адзінак³⁰.

Ташкенцкая, а з 1943 г. маскоўская група працавала па заказе розных дзяржаўных устаноў СССР. Так, напрыклад, у справах фонду ІЭ СССР захаваўся невялікі фрагмент перапіскі дырэктара С.П. Талстова з намеснікам наркома замежных спраў СССР М.М. Літвінава, які паралельна ўзначальваў Камісію па падрыхтоўцы мірных дамоваў і пасляваеннаму ладу. 20 студзеня 1944 г. С.П. Талстоў пісаў М.М. Літвінаву:

Глыбокапаважаны Максім Максімыч! Дасылаю Вам работу, выкананую ІЭ АН СССР па Вашаму даручэнню. Астатнія работы знаходзяцца на стадыі афармлення і будуць перададзены Вам у найбліжэйшы час.

Не адмоўце даць водгук гэтай рабоце, а таксама паведаміць заўвагі і пажаданні, якія будуць улічаны працаўнікамі Інстытута пры выкананні аналагічных заданняў у будучыні³¹.

15 лютага 1944 г. С.П. Талстоў атрымаў адказ ад намесніка НКЗС СССР:

Паваж. С.П. Я Вам вельмі ўдзячны за дасланыя працы Вашага Інст. Яны з'яўляюцца каштоўным укладам у матэрыял, які збіраецца маёй Камісіяй, але вызначаныя аўтарамі тэмы, натуральна, ахоплены шырэй, чым гэта патрабуецца для спецыяльнай працы Камісіі. Але з вялікага заўсёды

²⁹ А.М. Решетов, *Отдание долга. Часть первая: Памяти сотрудников Института этнографии АН СССР, погибших в блокадном Ленинграде*, «Этнографическое обозрение», 1995, № 2, с. 40–62.

³⁰ С. Алымов, *П.И. Кушнер и развитие советской этнографии в 1920–1950-е годы*, Москва 2006.

³¹ АРАН, ф. 142, воп. 1, спр. 2, *Секретная переписка за 1944 г.*, с. 1.

можна зрабіць меншае, і Камісія вядома возьме з вашых прац усё тое, што ёй спатрэбіцца. Старш. Камісіі па падрыхтоўцы мірных дагавораў і пасляваеннага ўладкавання М.М. Літвінаў³².

Праз некаторы час, 1 сакавіка 1944 г. дырэктар ГЭ СССР адказаў М.М. Літвінаву:

...накіроўваю Вам у дадатак да раней накіраваных матэрыялаў складзеную Інст. Этнаграфічную карту Заходніх абласцей СССР з тлумачальнай запіскай. Інст. гатовы даць па Вашых ўказаннях усе неабходныя дапаўненні і распрацоўкі па гэтай тэме, калі гэта ўяўляе для Вас цікавасць. Астатнія матэрыялы падрыхтоўваюцца і будуць перасылацца Вам па меры вырабу.

Ваш ліст атрымаў і спяшаюся выказаць глыбокае задавальненне тым, што наша праца можа апынуцца карыснай для Вас³³.

З уласнай аўтабіяграфіі Маісея Грынבלата з яго асабістай справы вядома, штоў жніўні 1941 г. ён з сям'ёй быў эвакуаваны ў Нова-Тар'яльскі сельсавет Марыйскай АССР. Гэта безумоўна не адпавядала асабістым мэтам і інтарэсам Маісея Грынבלата. Першапачаткова, з прычыны хаасу пачатку вайны, пагрозы для жыцця членаў сям'і і сваёй, такое накіраванне было часовым вырашэннем праблем. Праца давала паёк, сям'я знаходзілася ў бяспецы. Аднак пасля некалькіх месяцаў такога жыцця высокакваліфікаваны навуковы даследчык пачаў шукаць сваіх калегаў і магчымасць працягнуць прафесійную навуковую дзейнасць. Амаль праз год яму гэта ўдалося зрабіць. 10 чэрвеня 1942 г. М.Я. Грынблат пераязджае ў Казань, дзе ён апынуўся сярод сваіх калегаў па Акадэміі навук БССР і быў адноўлены на пасадзе старшага навуковага супрацоўніка. Там ён працаваў у мясцовых бібліятэках. Потым, праз два месяцы, у лістападзе 1942 г. па запрашэнні АН БССР пераязджае ў Ташкент, дзе адразу ўключаецца ў працу над планавай тэмай “Славянскія народы аб нямецкіх захопніках (гісторыка-фалькларыстычны нарыс)”³⁴.

³² Тамсама, с. 15.

³³ Тамсама, с. 22.

³⁴ Тамсама, с. 9.

Якраз з канца 1942 г. у Ташкенце пачаў працаваць філіял ІЭ АН СССР, які атрымаў назву “ташкенцкая група”.

Далейшы лёс М. Грынבלата падчас вайны склаўся цалкам пад уплывам вядомага савецкага этнографа члена-карэспандэнта АН СССР Дзмітрыя Зяленіна, які быў падчас вучобы ў Ленінградскім універсітэце яго навуковым кіраўніком і застаўся з ім у перапіскі і кантакце праз усё жыццё. Хутчэй за ўсё менавіта Дз. Зяленін і прыцягнуў да працы па гэтай тэме беларускага этнографа М. Грынבלата. У асабістым фондзе М. Грынבלата захоўваецца пісьмо Дз. Зяленіна ад 13 студзеня 1943 г. у якім апошні запрашае нашага героя ў тэму: “Я атрымаў з Масквы (сам Зяленін знаходзіўся ў Самаркандзе – аўт.) даручэнне – распрацаваць “план-праспект” работы ІЭ на 1943 г. па тэме “Заходняя этнаграфічная граніца СССР”. Вы названы як бліжэйшы выканаўца гэтай тэмы (...) Калі я буду распрацоўваць план без уліку Вашага вопыту, то магчымы вялікія разыходжанні і цяжкасці...”³⁵. Падчас вайны спатрэбіліся веды і экспертнасць Маісея Грынבלата менавіта ў пытаннях этнічнасці беларусаў.

У 1943 г. М. Грынблат быў накіраваны ў працоўную групу ІЭ СССР, што выконвала ў 1943–1945 гг. спецзаданне Генеральнага Штаба РСЧА і МЗС СССР. Тут ён быў вымушаны звярнуцца да этнічнай культуры беларускага народа (якая была падставай для рэпрэсій беларускіх этнографаў у 1930-я гг.) і яго геаграфічнага вымярэння на мяжы з Польшчай і Літвой. Кіраўніком спецтэмы “Заходнія граніцы СССР” быў Дз. Зяленін, які, як спецыяліст па ўсходніх славянах і знаўца ўсіх этнографаў рэгіёну, падбіраў сабе кадры. М. Грынблат добра ўпісаўся ў гэты калектыў. Потым, калі Дз. Зяленін на пасадзе кіраўніка спецтэмы замяніў другі вядомы этнограф Павел Кушнер, Маісей Грынблат працягнуў працаваць па спецзаданні. У межах выканання сакрэтных тэмаў Павел Кушнер актыўна камунікаваў з Грынבלатам. Так, у адным з пісьмаў ён звяртаўся да нашага героя:

Міхаіл Якаўлевіч! Існуе лі у Вас якая-небудзь сувязь з літоўцамі-этнографамі? З польскімі? Гэта вельмі важна, паколькі Вы закранулі

³⁵ АРР ЦНБНАНБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1736, *Пісьмо Зеленина Д.К., адресованное М.Я. Гринблату 13 января 1943 г.*

зону мінулай этнічнай тэрыторыі літоўскіх плямён. Былі лі Вы ў раёне с. Галубоўкі, дзе яшчэ ў 1935 г. (польскі перапіс) жылі літоўцы? Вы прыгадалі аб Друскеніках (зараз Літ. ССР) – на супрацьлеглым берагу Нёмана (зараз БССР) яшчэ ў 1910 г. жылі яцвягі. Абеларусіліся яны зараз?³⁶

У пачатку снежня 1943 г. М. Грынблат разам з “ташкенцкай групай” быў пераведзены ў Маскву, дзе была працягнута праца па спецтэмах [18, с. 9]³⁷. На падставе сваіх распрацовак 1943–1945 гг. для Другога («выведвальнага») аддзела Генштаба РСЧА адразу пасля вайны Маісей Грынблат абараніў кандыдатскую дысертацию ў Маскве па спецтэме “Заходнія межы рассялення беларусаў”³⁸. Адным з апанентаў на абароне быў вядомы спецыяліст па гісторыі Беларусі, прафесар Уладзімір Пічэта, які падчас свайго выступу заўважыў: “Беларуская навука мае такога буйнога і сур’ёзнага вучонага, які ўзбагаціць яе...”. Паралельна з ім абараняў доктарскую дысертацию таксама па закрытай спецтэме яго кіраўнік, Павел Кушнер.

Аб важнасці выкананых раздзелаў і тэмы ўвогуле сведчыць той факт, што кіраўніцтва ІЭ АН СССР па выніках працы калектыва аўтараў накіравала справы ў Камітэт па Сталінскім прэміям па навуцы і вынаходніцтву. Шэраг спраў аб гэтым захаваўся ў АРАНе. А ўлічваючы грыф “сакрэтна” на гэтай тэме, кіраўніцтва ІЭ АН СССР не мела права накіроўваць справы без дазволу Упраўлення спецаданняў Галоўнага выведвальнага ўпраўлення Генштаба РСЧА. Гэты запыт таксама захаваўся, таму мы маем цэлы пакет рознабаковых справаў па гэтай праблеме. Акрамя ўласна інфармацыі аб аўтарах, назвах тэмаў і раздзелаў, гэтыя справы дазваляюць яшчэ дакладней высветліць аўтарства і колькасць раздзелаў, якія былі выкананыя Маісеям Грынблатам. Так, з запыту ў Генштаб РСЧА аб дазволе ўдзельнічаць у конкурсе на атрыманне

³⁶ АРР ЦНБНАНБ, ф. 42, воп. 1, спр. 17576, *Письмо Кушнера П.И., адресованное М.Я. Гринблату*.

³⁷ ЦНА НАНБ, ф. 22, воп. 1, спр. 362, *Асабістая справа Грынבלата Маісея Якаўлевіча*, арк. 9.

³⁸ АРАН, ф. 142, воп. 1, спр. 7, *Стенограмма и материалы заседания Ученого Совета института по защите диссертаций Кушнера и Гринבלата*; С.А. Захаркевіч, *Як гартавалася сталь: Станаўленне беларускага савецкага этнолага Маісея Якаўлевіча Грынבלата [у:] Беларускі фальклор. Матэрыялы і даследаванні*, Вып. 3, Мінск 2016, с. 515; С. Алымов, *П.И. Кушнер и развитие советской этнографии в 1920–1950-е годы*, Москва 2006, с. 44–46.

Сталінскай прэміі можна даведацца, што з 15 раздзелаў 3 выконваў М. Грынблат: сааўтар калектыўнага нарыса “Заходняя этнаграфічная граніца літоўцаў, беларусаў, украінцаў і малдаван”; аўтар “Да пытання аб заходняй этнаграфічнай граніцы беларусаў”; аўтар “Раён Гродна”³⁹.

Тэарэтычныя распрацоўкі М. Грынבלата адразу знайшлі прымяненне. 9 верасня 1944 г. урад БССР падпісаў з Польшкім камітэтам нацыянальнага вызвалення (ПКНВ) пагадненне аб перасяленні палякаў з БССР у Польшчу і наадварот — беларусаў з Польшчы ў БССР⁴⁰. Са справаў АРАН у выходзіць, што ўрад БССР запытаў у ІЭ АН СССР працы М. Грынבלата “Да пытання аб заходняй этнаграфічнай граніцы беларусаў” менавіта ў гэты час. У архіве захаваліся распіскі фельд’егерскай службы аб атрыманні гэтай працы і абавязковым яе вяртанні, як “сакрэтнай”. Нажаль пакуль невядома, ці паўплывалі працы беларускага этнографа на практычнае вырашэнне пытання перасялення. Аднак у фондах спраў МЗС БССР праца М. Грынבלата была знойдзена, што сведчыць пра тое, што працу скапіявалі негледзячы на яе сакрэтнасць.

Вясной 1945 г. Маісей Грынблат вяртаецца ў Мінск і пачынаецца новы этап яго дзейнасці, які не быў звязаны тэматычна з дзейнасцю падчас вайны аж да канца 1950-х – пачатку 1960-х гг. Аднак менавіта гэтая праца заклала тэарэтычны падмурак яго будучай доктарскай дысертацыі і невялікай, але вельмі важнай кнігі “Беларусы”, якая на доўгі час стала галоўнай этнаграфічнай працай па этнічнай гісторыі беларусаў⁴¹.

***Вытворчасць тэкстаў Маісея Грынבלата
аб беларуска-польскай этнічнай мяжы
пад кантролем Генштаба РСЧА***

У тэматычным плане навукова-даследчай працы ІЭ АН СССР на 1943 г. была вылучаная асобная тэма – “Этнаграфічныя пытанні пасляваеннага ладу свету”. Гэта была спецыяльная тэма, якая выконвалася

³⁹ АРАН, ф. 142, воп. 1, спр. 5, *Секретная переписка с Генштабом*, арк. 2.

⁴⁰ А. Вялікі, *На раздарожжы. Беларусы Беласточчыны ў час перасялення ў БССР (1944–1946)*, «Białoruskie Zeszyty Historyczne / Беларускі гістарычны зборнік» 2002, Т. 18, с. 146.

⁴¹ М. Грынблат, *Белорусы*, Мінск 1968.

па заказе Упраўлення спецзаданняў Генштаба РСЧА і была прысвечаная этнічным граніцам і этнічнаму складу Цэнтральнай і Паўднёва-Усходняй Еўропы. Назвы самой спецтэмы, а таксама яе раздзелаў увесь час мяняліся. З папераў ІЭ АН СССР, накіраваных з Генштаба 17 чэрвеня 1944 г., можна даведацца аб працоўнай назве спецтэмы на той момант: “Заўвагі на сборныя нарысы “Заходняя этнаграфічная граніца карэл, літоўцаў, беларусаў, украінцаў і малдаван, складзеныя аўтарскай брыгадай навуковых супрацоўнікаў ІЭ”⁴². А ў накіраваных у канцы сакавіка 1946 г. паперах з ІЭ АН СССР у Камітэт па Сталінскай прэміі гэтая спецтэма мела ўжо назву “Даследаванне этнічнага складу насельніцтва Цэнтральнай і Паўднёва-Усходняй Еўропы”⁴³. Відавочна, што у працэсе іх выканання асобныя заданні спецтэмаў мянялі назвы, агульная назва карэктавалася, а экспертныя матэрыялы пашыраліся, рэдагаваліся і эвалюцыянавалі.

З справаздачы за 1944 г. можна скласці пералік раздзелаў агульнага тэксту: “Этнаграфічная граніца карэлаў у Фінляндыі” (аўтар – З.Е. Чарвякоў)⁴⁴; “Заходняя этнаграфічная граніца літоўцаў” (аўтары – праф. П.І. Кушнер, к. гіст. навук П.І. Пакаркліс, канд. філалаг. навук Ю.І. Жугжда)⁴⁵; “Да пытання аб заходняй этнаграфічнай граніцы беларусаў” (аўтар – М.Я. Грынблат)⁴⁶; “Этнаграфічныя граніцы Заходняй Украіны (Галіцыі) з Польшчай” (аўтар – І.Ф. Сіманенка)⁴⁷; “Паўднёва-Заходнія этнаграфічныя тэрыторыі Закарпатскай Украіны” (аўтар – Д.У. Найдзіч)⁴⁸; “Букавіна” (аўтар – Д.У. Найдзіч)⁴⁹; “Граніца смешанага насельніцтва ў Закарпатскай Украіне” (аўтар не пазначаны)⁵⁰; “Дабруджа” (аўтар – І.Ф. Сіманенка)⁵¹.

⁴² АРАН, ф. 142, воп. 1, спр. 2, *Секретная переписка за 1944 г.*, арк. 80.

⁴³ АРАН, ф. 142, воп. 1, спр. 6, *Переписка с различными организациями и учреждениями*, арк. 10.

⁴⁴ АРАН, ф. 142, воп. 1, спр. 2, *Секретная переписка за 1944 г.*, арк. 80.

⁴⁵ Тамсама, арк. 82.

⁴⁶ АРАН, ф. 142, воп. 1, спр. 2, *Секретная переписка за 1944 г.*, арк. 83.

⁴⁷ Тамсама, арк. 86.

⁴⁸ Тамсама, арк. 87.

⁴⁹ Тамсама, арк. 91.

⁵⁰ Тамсама, арк. 87.

⁵¹ Тамсама, арк. 92.

Маісей Грынблат на пасадзе старшага навуковага супрацоўніка АН БССР павінен быў распрацоўваць у межах падтэмы “Заходняя этнаграфічная граніца СССР”, два раздзела з трох (“Беларуска-польская этнаграфічная граніца” і “Літоўска-нямецкая этнаграфічная граніца”). Трэцім, верагодна, быў раздзел “Заходняя этнаграфічная граніца літоўцаў”. Агульнае кіраўніцтва тэмай і падраздзелам “Украінска-польская, украінска-венгерская і украінска-чэхаславацкая этнаграфічная граніца” першапачаткова ажыццяўлялася членам-карэспандэнтам Дз. Зяленіным⁵². Таксама ў справаздачы ІЭ СССР за 1942 г. было пазначана, што Дз. Зяленін выканае па-за планам работу «Палякі. Этнаграфічны нарыс», якая зараз мае “...асабліва актуальнае значэнне...”⁵³.

Трэба адзначыць, што савецкія этнографы ўжо мелі вопыт выканання дзяржаўных заказных тэмаў, якія мелі важнае ідэалагічнае ці практычнае значэнне для органаў уладаў СССР. Так, у 1939 г. Дз. Зеленін атрымаў спецыяльнае заданне наркамата замежных спраў склаці спраўку аб абласцях Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі, якія ўвайшлі ў склад СССР. У выніку гэтай працы ён падрыхтаваў у канцы 1939 – пачатку 1940-х гг. шэраг артыкулаў аб агульнасці культуры рускіх і “уз’яднаных украінцаў”⁵⁴. У зборніку прац “Савецкая этнаграфія” за 1941 г. была агучана інфармацыя пра падрыхтоўку і здачу ў друк ілюстраванага гісторыка-этнаграфічнага альбома “Уз’яднання браты-украінцы і браты-беларусы” пад рэдакцыяй акадэміка М.С. Дзержавіна, члена-карэспандэнта АН СССР Дз.К. Зяленіна і прафесара М.І. Артамонава⁵⁵. Падаецца менавіта для гэтага зборнік рыхтаваў свой артыкул пра этнаграфію Заходняй Беларусі А. Шлюбскі⁵⁶, аднак ён застаўся (магчыма з палітычных прычынаў) ненадрукаваны, а таксама

⁵² АРАН, ф. 142, воп. 1, спр. 1, *Секретная переписка за 1942–1943 гг.*, арк. 18.

⁵³ Тамсама, арк. 9.

⁵⁴ Д.К. Зеленин, *Об исторической общности культуры русского и украинского народов* [в:] *Советская этнография. Сборник статей*, Вып. III, 1940, с. 23–34; Д.К. Зеленин, *Воссоединенные украинцы* [в:] *Советская этнография. Сборник статей*, Вып. V, 1941, с. 3–20.

⁵⁵ «Воссоединенные братья-украинцы и братья-белоруссы». Альбом Академии Наук СССР [в:] *Советская этнография. Сборник статей*, Вып. V, 1941, с. 140–141.

⁵⁶ Нацыянальны Архіў Рэспублікі Беларусь (далей НАРБ), ф. 60, воп. 3, спр. 654, Шлюбский Александр. *Этнографический очерк Западной Белоруссии*.

магчыма падрыхтаваў бібліяграфічны спіс прац, прысвечаных Заходняй Беларусі пад псеўданімам⁵⁷.

Можна з упэўненасцю канстатаваць, што ў гэты перыяд адбываецца інстытуцыяналізацыя савецкай этнаграфіі, павышэнне і замацаванне яе прыкладной ролі. Выкананне тэмаў для Генштаба Чырвонай Арміі, для НКЗС СССР з'яўляецца сведчаннем гэтага. Трэба адзначыць, што першапачаткова гэтыя тэмы выконвалі географы. Аднак адна з аналітычных запісак (эканамічнага географа А.С. Добрава "Тры ўсходнія правінцыі Германіі (Усходняя Прусія, Сілезія, Памеранія)") была ў сакавіку 1944 г. ацэнена негатыўна, асабліва яе частка, якая датычылася нацыянальнага пытання. Галоўнае палітычнае ўпраўленне РККА накіравала гэты артыкул на дадатковую рэцэнзію ў Саюз польскіх патрыётаў у СССР, якая таксама дала моцна негатыўную ацэнку. Рэцэнзенты заявілі, што аўтар некрытычна выкарыстаў нямецкія крыніцы і статыстыку, перабольшыўшы колькасць нямецкага насельніцтва⁵⁸.

Асноўная праца праводзілася для аддзела, а потым упраўлення спецыяльных заданняў Галоўнага разведывацельнага ўпраўлення Генеральнага Штаба Чырвонай Арміі. У кастрычніку 1944 г. пад справамі падпісваўся кіраўнік Упраўлення спецзаданняў генерал-маёр М.В. Славін⁵⁹, а вясной 1946 г. ён ужо меў званне генерал-лейтэнанта⁶⁰. Таксама ў перапісцы калі-некалі з'яўляецца прозвішча намесніка кіраўніка Упраўлення спецзаданняў палкоўніка Макарава⁶¹. Акрамя гэтага даволі часта ў перапіску па пытаннях дагавароў і аплаты працы ўступаў намеснік кіраўніка прававога аддзела Упраўлення спецзаданняў падпалкоўнік Д.Ф. Чыкін⁶², які потым ужо падпісваўся як кіраўнік прававога аддзелу⁶³.

⁵⁷ И.О. Кузьмин, *Библиография по этнографии, фольклору и языку западных областей Белоруссии* [в:] *Советская этнография. Сборник статей*, Вып. V, 1941, с. 151–166.

⁵⁸ С. Алымов, *Этническая география в СССР в годы Великой отечественной войны*, <https://www.academia.edu/9845588> (доступ: 7.10.2016).

⁵⁹ АРАН, ф. 142, воп. 1, спр. 2, *Секретная переписка за 1944 г.*, арк. 149.

⁶⁰ АРАН, ф. 142, воп. 1, спр. 5, *Секретная переписка с Генштабом*, арк. 3–4.

⁶¹ АРАН, ф. 142, воп. 1, спр. 2, *Секретная переписка за 1944 г.*, арк. 146, 151.

⁶² Тамсама, арк. 147.

⁶³ АРАН, ф. 142, воп. 1, спр. 3, *Секретная входящая и исходящая переписка Института Этнографии Академии Наук СССР за 1945 г.*, арк. 2.

Назва раздзела М. Грынבלата вар’іравалася ў перапісцы. Так, 13 ліпеня 1944 г. кіраўніку аддзела спецзаданняў генерал-маёру Славіну былі накіраваныя “...тэкст “Аб заходніх раёнах рассялення беларусаў” на 101 стар. і мапа з надпісам “Заходнія граніцы беларускай этнаграфічнай тэрыторыі” у адным экз.”, пры гэтым мапа была склееная з 12 лістоў⁶⁴. Трэба заўважыць, што раздзел М. Грынבלата быў адным з самых вялікіх. Работа складалася з уводзінаў, чатырох раздзелаў, заключэння і дадатакаў. Раздзелы мелі наступныя назвы: 1. Гістарычная мяжа беларускай тэрыторыі на Захадзе; 2. Крайні паўночна-заходні раён рассялення беларусаў (Раён Гродна і Августовщина); 3. Крайні заходні раён рассялення беларусаў (Бываший Сакольскі, Беластоцкі і Бельскі уу.); 4. Крайні паўднёва-заходні раён рассялення беларусаў (Забужье).

Аб зместце і пытаннях, якія цікавілі Генштаб можна даведацца з заўваг:

Раздзел «Да пытання аб заходняй этнаграфічнай мяжы беларусаў» (аўтар раздзела – М.Я. Грынблат) напісаны ў цэлым здавальняюча. Станоўчым бокам падзелу варта прызнаць і тое, што ў пачатку аўтар даў ўступную частку, паказаўшы, хоць і каратка, але цалкам дастаткова, усю складанасць вызначэння заходняй этнаграфічнай мяжы беларусаў.

Аднак, пры ў агульнай станоўчай ацэнцы, раздзел ўсё ж не пазбаўлены недахопаў.

У асобных месцах аўтар выказвае такія палажэнні, з якімі нельга пагадзіцца. Так, напрыклад, на старонцы 11-й ён піша: «Як вядома, у цеснай сувязі з аб’яднаннем дрыгавічоў і іншых рускіх плямёнаў ў адзіную Літоўскую дзяржаву знаходзіцца адукацыя беларускай народнасці, працэс якой, пачаўшыся ў XIII – XIV стст., быў завершаны ў XV стагоддзі...».

На наш погляд, такая фармулёўка з’яўляецца не зусім выразнай. Невыразнасць гэтая складаецца, па-першае, у тым, што аўтар нічога не сказаў пра больш ранні перыяд складання беларусаў, як антрапалагічнага тыпу народа, з пэўнымі гістарычнымі сувязямі. Невыразнасць, па-другое, складаецца і ў тым, што аўтар абмежаваў складанне народа, прыкладна двума стагоддзямі. Мабыць, гэты працэс быў гістарычна больш працяглым і карані гэтага працэсу з’яўляюцца больш аддаленымі ў старажытнасць.

⁶⁴ АРАН, ф. 142, воп. 1, арк. 2, *Секретная переписка за 1944 г.*, арк. 102.

На старонцы 12-й незразумела выраз: «... засвойваецца старарускае заканадаўства і праваслаўе...». Хіба да гэтага перыяду, пра які кажа аўтар, гэтага працэсу не было? (...)

Слаба апісана становішча беларускага народа ў складзе былой Польшчы. Гэтую частку раздзела варта было б пашырыць. Ад гэтага і наступны перыяд гісторыі беларускага народа стане больш ясным. У гэтай сувязі вывяляюцца больш выразна і некаторыя пытанні аб тэрытарыяльным перасоўванні беларусаў у прыгранічных раёнах.

На старонцы 15-й, там, дзе аўтар гаворыць аб пакінутых у межах Царства Польскага землях беларускага народа, пажадана было б прывесці дадзеныя аб складзе насельніцтва гэтых зямель, пазначыўшы ўсё гэта на буйнамаштабнай карце.

Наступны перыяд гісторыі беларускага народа асветлены вельмі схематычна і не дае неабходнай сувязнай карціны. Гэтая частка раздзела мае патрэбу ў дапрацоўцы і пашырэнні.

У другой частцы раздзела, на старонцы 2-й аўтар дапускае такія абагульняючыя фармулёўкі, якія не падмацоўвае ні фактамі, ні дакументамі.

«...На поўнач ад был. Аўгустоўскага павета, можна з упэўненасцю сказаць, што ён у асноўным населены беларусамі...». Такая фармулёўка, хутчэй, з'яўляецца лагічнай пасылкай, чым дакументальна абгрунтаванай. Праўда, на старонках 3 і 4 аўтар прыводзіць дадзеныя, якія пацвярджаюць раней выказаную ім думку аб заселенасці беларусамі Аўгустоўскага павета. У гэтым выпадку адпадае неабходнасць выразу «можна з упэўненасцю сказаць», так як прыведзеныя лічбавыя дадзеныя даюць падставу зрабіць пэўную і бясспрэчную выснову.

На старонцы 2-й II раздзела, аўтар кажа аб этнаграфічных межах беларусаў, аднак, не прыкладае неабходнай карты.

Прыведзеныя на гэтай жа старонцы дадзеныя аб аўгустоўскіх беларусах не даюць неабходнага і правільнага ўяўлення аб межах іх рассялення і адсоткавых суадносінах да іншых нацыянальных груп насельніцтва гэтага рэгіёну.

На старонцы 5-й гэтага ж раздзела аўтар прыводзіць меркаванне акадэміка Карскага аб заходняй этнаграфічнай мяжы беларусаў, але не дае схемы. Прыведзеная ў дадзеным выпадку схема дала б больш нагляднае ўяўленне пра гэтую этнаграфічную мяжу.

У заключэнне нашай ацэнкі раздзела неабходна ўказаць на пажаданасць яго дапрацоўкі па наступных пытаннях:

1. Вызначыць і нанесці на карту крайнія заходнія межы пашырэння беларускай мовы.

2. Кропкавым метадам вызначыць беларускія і польскія населеныя пункты, якія ляжаць у этнаграфічна датыкальнай паласе беларускага

і польскага насельніцтва (па прыкладзе апісання Сувалкаўскай вобласці і Холмшчыны).

3. Вызначыць і адпаведна адлюстравать на карце нацыянальны склад жыхароў буйных населеных пунктаў гарадскога тыпу, якія ляжаць на захад ад лініі Гродна, Гайнаўкі, Брэст-Літоўска (Сухоўлі, Кнышына, Бела-стока, Лана, Драгічына і інш.).

4. Скласці буйнамаштабную этнаграфічную карту (напрыклад, 1 : 200 000) да радзела.

Гэтым у асноўным і абмяжуем свае заўвагі па раздзеле аб заходняй этнаграфічнай мяжы беларусаў⁶⁵.

***“Да пытання аб заходніх этнаграфічных гарніцах
беларусаў” Маісея Грынבלата як этнаграфічны тэкст,
дзе навука сплалася з ідэалогіяй і палітыкай***

Тэкст, што быў створаны Маісеем Грынבלатам у межах спецпраекту 1943–1944 гг., канчаткова меў 132 старонкі. Фактычна гэта два асобных тэкста, што былі аб’яднаны агульнай ідэяй і якія потым былі перапрацаваны ў адзін, што стаў падставай для кандыдацкай дысертацыі, якая была абароненая ў 1945 г. У асабістым фондзе Маісея Грынבלата ў АРР ЦНБ НАНБ захоўваюцца рукапісы і друкаваныя тэксты з праўкамі гэтых двух прац: “Да пытання аб заходняй этнаграфічнай граніцы беларусаў (Раён Гродна–Беласток–Брэст)”⁶⁶ і “Раён Гродна (гісторыка-этнаграфічная характарыстыка)”⁶⁷. Асобны друкаваны тэкст

⁶⁵ АРАН, ф. 142, воп. 1, спр. 2, *Заўвагі на сборныя нарысы “Заходняя этнаграфічная граніца карэл, літоўцаў, беларусаў, украінцаў і малдаван”, складзеныя аўтарскай брыгадай навуковых супрацоўнікаў Інстытута этнаграфіі Акадэміі Навук СССР пад агульнай рэдакцыяй прафесара С.П. Талстова, прафесара С.А. Токарава і інш.*, якія выканаў начальнік прававой групы Аддзела спецазначанняў Генеральнага штаба РККА падпалкоўнік Чыкін, арк. 80–93.

⁶⁶ АРР ЦНБ НАНБ, ф. 42, воп. 1, спр. 203, *К вопросу о западной этнографической границе белоруссов (Район Гродна – Беласток – Брест). Рукапіс чарнавіка*. Аднак у фондзе М.Я. Грынבלата захоўваецца некалькі варыянтаў чарнавікоў рукапісаў. Самы вялікі – 265 с. Ф.42, воп.1, спр. 208.

⁶⁷ АРР ЦНБ НАНБ, ф. 42, воп. 1, спр. 206, *Район Гродна (историко-этнографическая характеристика). Рукапіс чарнавіка*.

“Раёна Гродна” захоўваецца таксама ў архіве ІАЭ РАН⁶⁸. А агульны тэкст, перапрацаваны і аформлены для дысертацыі, нажаль, не быў знойдзены ў архіве ІАЭ РАН, дзе адбылася абарона кандыдацкай дысертацыі М. Грынבלата, хаця ёсць сведчанні, што ён там быў. Аднак варыянт тэксту захаваўся ў фондах Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь⁶⁹. Тэкст напісаны на рускай мове, як і астатнія аналітычныя тэксты ўсяго спецпраекта. Праца над ім цягнулася два гады. Негледзячы на тое, што з 1925–1926 гг. Маісей Якаўлевіч фактычна заняўся палявым зборам этнаграфічнага матэрыялу ў Беларусі і меў амаль 20 гадоў экспедыцыйнага вопыта, вызначэнне заходняй этнічнай мяжы рассялення беларусаў было для яго новай працай. Па-першае, Заходняя Беларусь знаходзілася з 1921 па 1939 гг. у складзе Польскай Рэспублікі, што не дазваляла савецкім этнографам даследаваць гэтыя тэрыторыі экспедыцыйна. Па-другое, рэпрэсіі 1930-х гг. фактычна забаранілі займацца пытаннямі этнічнасці беларусаў. Маісей Грынблат быў асцярожным чалавекам, і таму нават пасля 1939 г. (калі адбылося ўз’яднанне Заходняй Беларусі з БССР), калі з гэтай нагоды ў навуковых зборніках “Савецкая этнаграфія” былі надрукаваныя матэрыялы Дм. Зяленіна па ўз’яднанню ўкраінцаў, а Аляксандр Шлюбскі спрабаваў падрыхтаваць матэрыялы для гэтых зборнікаў, то ён відавочна ўхіліўся ад гэтай працы. Цалкам магчыма, што яму гэта прапанаваў Дм. Зяленін, як гэта адбылося пазней, у 1942 г. Аднак у 1939 г. асобных тэкстаў па беларусам у зборніках не было, і відавочна, што М. Грынблат у гэтым не ўдзельнічаў. З вядомых крыніц і матэрыялаў таксама не вядома пра этнаграфічныя экспедыцыі Інстытута гісторыі АН БССР у Заходнюю Беларусь у 1939–1941 гг. Таму можна з вялікай верагоднасцю казаць толькі пра тэарэтычную знаёмасць М. Грынבלата да вайны з тэрыторыямі, якія сталі аб’ектам яго даследаванняў у 1943–1944 гг., пры тым што ён быў адным з лепшых экспертаў-этнографаў па беларускай культуры на той момант. Аляксандр Шлюбскі, які меў досвед і напісаў адмысловы артыкул пра этнаграфію Заходняй Беларусі, і які таксама быў

⁶⁸ Тэкст быў знойдзены без прывязкі да канкрэтнай справы і не быў нумараваны. Знаходзіўся ў справе П. Кушнера, аднак быў туды проста ўкладзены і не меў з ім сувязі.

⁶⁹ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, *Грынблат М.Я. К вопросу о западных границах белорусов.*

знаёмы з Дм. Зяленіным, да часу пачатка праекта ўжо загінуў у вайне, а іншы савецкі этнограф, Ісаак Сербав, памёр у эвакуацыі. Акадэмік Мікалай Нікольскі знаходзіўся ва акупаваным Мінску, ну і дакладна не быў экспертам, якога б абралі спецыялісты, калі б існавалі іншыя кандыдатуры. Такім чынам, экспертнасць па беларускай культуры ў цэлым (хоць і па гэтым канкрэтным рэгіёне), адсутнасць альтэрнатыўнай кандыдатуры, а таксама асабістае знаёмства з Дм.К. Зяленіным сталі падставай для выбару Маісея Грынблата на пасаду даследчыка ў спецпраекце з вялікімі палітычнымі і ідэалагічнымі наступствамі.

Аўтар сам разумеў сваю экспертную абмежаванасць, таму спачатку тэксту падкрэсліваў усе праблемы:

Вызначэнне заходняй беларускай этнаграфічнай граніцы з’яўляецца вельмі складанай і забытанай задачай. Навуковыя даследаванні гэтага пытання адносяцца да больш ці менш даўняга часу.

У поўным аб’ёме гэтая задача можа быць вырашаная толькі пры ўмове практычных навуковых даследаванняў непасрэдна на месцы⁷⁰.

Маісей Грынблат звяртаў увагу на тое, што праца “з’яўляецца абагульненнем вядомых матэрыялаў, прысвечаных заходняй беларускай этнаграфічнай граніцы”⁷¹. Якраз пытанне выкарыстання аўтарам літаратуры для напісання тэксту і з’яўляецца адной з цікавых пры аналізе тэксту. Відавочна, што гістарыяграфія для яго не проста крыніца матэрыялаў, а таксама і вельмі важны інструмент ідэалагічнай і палітычнай маніпуляцыі для дасягнення пастаўленых задач. Маісей Грынблат быў вельмі добра абазнаны ў літаратуры пытання, спецыялізаваўся на этнаграфіі беларусаў. Гэта дапамагала выкарыстоўваць яе ў неабходных мэтах. Па-першае, аўтарская задача складалася ў гістарычным і этнаграфічным асэнсаванні і абгрунтаванні беларуска-польскай і часткова беларуска-літоўскай этнічнай граніцы. Прычым нягледзячы на гістарызм, тэкст павінен быў апісваць і сучасную сітуацыю. Аднак з большага, Маісей Грынблат карыстаўся працамі канца XIX – пачатку XX ст., а калі-некалі нават сярэдзіны XIX ст. Раз-пораз гэта выклікае нават здзіўленне, бо аўтар

⁷⁰ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, *Грынблат М.Я. К вопросу о западных границах белорусов*, с. 1.

⁷¹ Тамсама, с. 1.

распавядае аб сучаснай сітуацыі і аргументуе свой погляд спасылкамі на працы Я. Карскага, ці М. Каяловіча і інш. Па-другое, бачны перакос у польскую літаратуру, што б не выклікала пытанняў пра беларуска-польскія этнічныя межы, аднак здзіўляе ў дачыненні да беларуска-літоўскіх стасункаў. Гэта сведчыць хутчэй за ўсё пра незнаёмства з літоўскай гістарыяграфіяй (з палітычных, моўных ці рэсурсных прычын). Па ўсім тэксце ўзгадваецца фактычна некалькі прозвішчаў літоўскіх даследчыкаў. Палітычная пазіцыя літоўскіх вучоных не мела значэння, бо можна было выкарыстаць ярлык “буржуазны” ці “нацыяналістычны”. І гэты літаратурны прыём звязаны з трэцім аспектам – маніпуляцыяй палітычнымі поглядамі аўтараў даследаванняў з мэтай навуковай аргументацыі ўласнай даследчай пазіцыі. З аднаго боку, Маісей Грынблат спасылаецца на літоўскага нацыянальнага і дзяржаўнага дзеяча Пятраса Клімаса і яго мапу, якая ачэрчвае вельмі вялікую тэрыторыю сучаснай Беларусі (разам з Гродна і Лідай) як этнічна літоўскую⁷². Аднак аўтар называе яго нацыяналістычным дзеячам, узгадка пра якога павінна адлюстраваць буржуазныя памкненні літоўскіх нацыяналістаў. Паралельна ён дае спасылкі на Валер’ёнаса Вержбіцкіса, чья мапа больш-менш супадае з мапай Яўхіма Карскага. Так Маісей Грынблат з аднаго боку паказвае варожасць нацыянальна арыентаваных літоўскіх дзеячаў, а паралельна беспадстаўнасць іх ідэй праз супадзенне граніц у В. Вержбіцкіса і Я. Карскага. Тут відаць дакладны літаратурны прыём маніпулявання фактамі, словам і стылем для дасягнення неабходнай рэакцыі чытачоў. І тут бачна разуменне аўтарам мэты, якая была пастаўлена перад ім палітычнымі і ваеннымі куратарамі. Увогуле, аўтар навешвае ярлыкі польскім і літоўскім даследчыкам, чые думкі не супадаюць ці не падмацоўваюць аўтарскія. Ён лёгка называў іх “нацыяналістычнымі”⁷³.

Цікава, што Маісей Грынблат спасылаўся на працы рэпрэсаваных беларускіх аўтараў: на Гаўрылу Гарэцкага⁷⁴, які ў момант напісання

⁷² P. Klimas, *Lietuva: jos gyventojai ir sienos*, Vilnius, 1917.

⁷³ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, Грынблат М.Я. К вопросу о западных границах белорусов, с. 48.

⁷⁴ Г. Гарэцкі, *Межы Заходняй Беларусі ў Польшчы (Нацыянальны склад насельніцтва Заходняй Беларусі)*, Менск, 1928.

тэксту пад час вайны ўжо быў вызвалены⁷⁵; на працу Аркадзя Смоліча⁷⁶, які быў растрэляны ў 1938 г.⁷⁷ Цалкам магчыма, што палітычныя мэты спецпраекта на момант напісання былі больш актуальнымі за ідэалагічныя, таму ва ўмовах вайны і абмежаванасці бібліятэчных рэсурсаў такія спасылкі дазваляліся. У заўвагах палітычных і ваенных куратараў спецпраекта адсутнічаюць узгадкі пра абмежаванні ў карыстанні літэратурай. Тут таксама патрэбна заўважыць, што творы рэпрэсаваных аўтараў як правіла канфіскоўвалі з бібліятэк і грамадскага ўжытку. Аднак Маісей Грынблат меў магчымасць імі карыстацца.

Тэарэтычна і метадалагічна праца была напісаная на падставе прымардыялістскага падыходу. Асноўныя параметры савецкага варыянта прымардыялізму былі сфармуляваныя ў знакамітым (кананічным і абавязковым у час рэалізацыі спецтэмы) артыкуле І. Сталіна “Марксізм і нацыянальнае пытанне” (1913 г.). У 1937 г. выйшла асобнае выданне артыкулаў і выступаў І. Сталіна, якое пачыналася гэтым артыкулам⁷⁸. І. Сталін вызначаў чатыры прызнакі нацыі – агульнасць мовы, агульнасць тэрыторыі, агульнасць эканомікі і нацыянальны характар. Вялікую ўвагу І. Сталін надаваў таксама гістарычным працэсам ўтварэння нацыі: “Нацыя не расавая, не племянная, а гістарычна склаўшаяся супольнасць людзей”⁷⁹. Таму заўважны аб’ём тэксту ў Маісея Грынבלата прысвечаны гістарычным аргументам, нават калі гаворка ідзе пра геаграфію, статыстыку, адміністрацыйны падзел і г. д.:

пры вядомай недастатковасці этнаграфічных і лінгвістычных дадзеных, у шэрагу выпадкаў неабходна прыцягнуць дадзеныя гісторыі. (...) Значэнне гістарычных матэрыялаў для вырашэння этнаграфічных праблем бяспрэчна⁸⁰.

⁷⁵ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, Грынблат М.Я. К вопросу о западных границах белорусов, с. 44.

⁷⁶ А. Смоліч, *Население Западной Белоруссии, его национальный и профессиональный состав*, [у:] *Западная Белоруссия*, Минск 1927, кн. 1, с. 126–170.

⁷⁷ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, Грынблат М.Я. К вопросу о западных границах белорусов, с. 53.

⁷⁸ И. Сталин, *Марксизм и национальный вопрос*, [в:] И. Сталин, *Марксизм и национально-колониальный вопрос. Сборник избранных статей и речей*, Москва 1937, с. 3–45.

⁷⁹ Тамсама, с. 4.

⁸⁰ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, Грынблат М.Я. К вопросу о западных границах белорусов, с. 6.

Аўтар шырока выкарыстоўвае для ўзмацнення гістарызму свайго тэксту адмысловыя тропы – “здаўна”, “гістарычнае мінулае”⁸¹, “з прычыны асаблівых гістарычных умоваў”⁸², “на працягу некалькіх стагоддзяў”⁸³ і прама падкрэсліваў гістарызм разгляданай праблемы: “Гістарычнае мінулае заходняй вобласці рассялення беларусаў садзейнічала ўзмацненню этнічнай стракатасці мясцовага насельніцтва”⁸⁴. Маісей Грынблат напрыканцы тэкста, у высновах, нават зрабіў прамую спасылку на працу І. Сталіна, каб не было ніякіх розначытанняў⁸⁵. Аднак трэба разумець таксама, што гэта магло быць і рытуальнай практыкай: “сталінская “тэорыя нацый” у снятым выглядзе прысутнічае ва ўсіх даследаваннях савецкіх этнографіаў, прысвечаных прыродзе этнічнага”⁸⁶.

Адсутнасць уласных палявых матэрыялаў і досведу непасрэднага назірання, а таксама фактаграфічныя і метадалагічныя абмежаванні выкарыстанай літаратуры вымушала Маісея Грынבלата падкрэсліваць у тэксце складанасць пастаўленай задачы:

Дакладнае вызначэнне этнаграфічных граніц таго ці іншага народу з прычыны змешанага ці пераходнага характару прыгранічных зон заўсёды з’яўлялася адной з найбольш складаных і цяжкіх задач этнаграфічнай навукі. Яшчэ ў большай ступені гэта можа быць аднесена да этнаграфічнай граніцы беларусаў, асабліва заходняй яе частцы, што прымыкае да тэрыторыі роднаснага польскага славянскага народа⁸⁷.

У тэксце ён неаднаразова будзе выкарыстоўваць тропы складанасці: “аднак гэтага матэрыялу ўсё ж недастаткова для канчатковага вырашэння пытання аб заходняй этнічнай граніцы беларусаў”⁸⁸, “не дазваляюць цалкам распутаць той складаны этнічны вузел”⁸⁹. Такія

⁸¹ Тамсама, с. 1.

⁸² Тамсама, с. 5.

⁸³ Тамсама, с. 6.

⁸⁴ Тамсама, с. 1.

⁸⁵ Тамсама, с. 128.

⁸⁶ В.Р. Филишов, *История советской теории этноса. Историографический очерк*, Москва 2010, с. 57.

⁸⁷ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, *Грынблат М.Я. К вопросу о западных границах белорусов*, с. 1.

⁸⁸ Тамсама, с. 5.

⁸⁹ Тамсама, с. 5–6.

сумневы трэба разглядаць як спосаб нязмушанага папярэджання для куратараў з Генштабу РСЧА, каб не чакалі нейкіх неверагодных адкрыццяў. Цалкам магчыма, што такія літаратурныя прыёмы маглі падвышаць экспертную суб'ектнасць аўтара ў вачах палітычных і ваенных куратараў. У 1968 г., напрыклад, ва ўводзінах да кнігі “Беларусы”, Маісей Грынблат ужо не выказваў такіх вялікіх перасцярог і сумненняў⁹⁰. Аўтар неаднаразова падкрэсліваў у пытанні вызначэння заходняй граніцы рассялення беларусаў “праблему стракатасці” – этнічная стракатасць, моўная стракатасць і рэлігійная стракатасць⁹¹. У сувязі з высновамі аўтара пра беларуска-літоўскую этнічную граніцу, як зразумелую і амаль дакладна вызначаную⁹², гэтыя стылістычныя прыёмы павінны былі дэманстраваць чытачу (куратарам, палітычным кіраўнікам СССР) складанасць праблемы і прафесіяналізм даследчыкаў. Гэта выснова вынікае з прымардыялісцкай логікі існавання памежных этнічных прастораў, дзе заўсёды гістарычна цяжка вызначыць дакладнасць граніц рассялення суседніх народаў. Тутак зноў трэба ўзгадаць выкарыстанне Маісеям Грынблатам працы літоўскага палітыка Пятраса Клімаса, які вызначыў тэрыторыю рассялення літоўцаў, і якая цалкам не супала з існуючымі беларуска-літоўскімі граніцамі і думкамі беларускіх даследчыкаў. Аўтар таксама падкрэсліваў, што не кранае пытання беларуска-украінскіх этнічных граніц. Таму складанасць і стракатасць менавіта беларуска-польскай этнічнай граніцы трэба разглядаць як літаратурны стыль. Варта заўважыць, што ў высновах Маісей Грынблат вельмі дакладна апісвае геаграфічную граніцу этнічнага рассялення беларусаў, абапіраючыся на ўласныя аргументы і адмаўляючы людзям, што жылі на гэтай тэрыторыі, у суб'ектнасці і праве на самавызначэнне. У той час гэта была дамінуючая пазіцыя.

Прымардыялісцкія тэарэтычныя рамкі Маісея Грынблата добра адлюстроўваюць апісанне тэрыторыі, па якой праходзіць беларуска-польская этнічная граніца, і даследаванню якой і прысвячаецца яго праца. Прымардыялісцкія пабудовы абапіраюцца на ідэю

⁹⁰ М. Грынблат, *Белорусы*, Минск 1968.

⁹¹ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, *Грынблат М.Я. К вопросу о западных границах белорусов*, с. 2.

⁹² Тамсама, с. 129.

аб'ектыўнага існавання нацыі, што дазваляла ігнараваць факты змены этнічнай і нацыянальнай катэгарызацыі і ідэнтыфікацыі, як маніпулятыўныя і суб'ектыўныя. Таму аўтар шырока выкарыстоўваў паняцці “апалячванне”, “акаталічванне” і г. д. Гэта давала магчымасць постфактум адмовіць змену катэгарызацыі і далучыць да беларусаў тых, хто ўжо некалькі пакаленняў гэтакімі сябе не лічыў. Таксама прымардыялізм з'яўляецца пазітывісцкай канцэпцыяй (прынамсі на момант падрыхтоўкі спецзадання ў 1943–1944 гг.), таму базуюцца на ідэі дасягнення разумення “праўдзівага”, “ісціннага” стану рэчаў. У тэксце гэта рэалізуецца праз наступны метадалагічны і літаратурны прыём. Спачатку тэкста аўтар фармулюе толькі агульную, вельмі абстрактную геаграфію заходняй этнічнай граніцы пражывання беларусаў:

Крайнія паўночна-заходнія і заходнія раёны рассялення беларусаў, вызначая па старому адміністрацыйнаму падзелу, існаваўшаму ў Расійскай імперыі, знаходзяцца ў мінулым Аўгостоўскім і часткова Сейненскім уу. Суwalkаўскай губ., у Гродзенскім, Сакольскім, Беластоцкім і Бельскім уу. Гродзенскай губ., а таксама ва ўсходняй частцы Седлецкай губ., выдзеленай у 1914 г. разам з часткай Люблінскай губ., у губ. Холмскую. На тэрыторыі названых ўездаў здаўна вызначалася этнаграфічная граніца беларусаў з літоўцамі (на поўначы) і палякамі (на захадзе)⁹³.

А потым, у заключэнні, Маісей Грынблат разгортвае вельмі дакладную геаграфічную заходнюю этнічную граніцу беларусаў на трох друкаваных аркушах⁹⁴. Гэта адлюстроўвае працэс дасягнення “ісціны”, дакладнага вызначэння, нягледзячы на “складанасць”, “стракатасць” і г. д.

Тэкст напоўнены самымі рознымі цікавымі матэрыяламі і думкамі аўтара, якія ён здолеў дадаць у тэкст, і якія былі прызнаныя карыснымі палітычнымі і ваеннымі куратарамі спецпраекта. Менавіта тут ён упершыню фіксуе ўласную думку аб крывіцкім падмурку беларускага народа, якая потым лягла ў яго канцэпцыю этнагенэзу беларусаў: “самым колькасным тут было племя дрэгавічоў – пасля адзін з асноўных

⁹³ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, *Грынблат М.Я. К вопросу о западных границах белорусов*, с. 7.

⁹⁴ Тамсама, с. 129–131.

элементаў, з каторых фарміраваўся беларускі народ”⁹⁵. Менавіта за крывіцкую ідэю крытыкавалі і рэпрэсавалі т.зв. “нацдэмаўскіх” этнографіаў В. Ластоўскага, А. Шлюбскага, М. Мялешку і М. Каспяровіча. Адным з крытыкаў быў малады ў той час Маісей Грынблат. Ідэі, за якія ў 1930 г. арыштоўвалі этнографіаў, а ў 1937–1938 гг. растрэльвалі, у 1943–1945 гг. ляглі ў падмурак экспертнага тэксту для Генштаба РСЧА і пазней, нават былі вылучаныя на Сталінаўскую прэмію. Гэта выразна сведчыць пра ідэалагічную і палітычную кан’юнктуру, якая аказвала неверагодна моцны ўплыў на вытворчасць навуковых этнаграфічных ведаў.

Грынблат стварыў ў тэксце іерархію ўплыву на этнагенэз беларусаў. Першаснасцю валодалі крывічы, дрэгавічы і радзімічы. Другаснымі элементамі этнагенэзу беларусаў становіліся яцвягі, жмудзь, літва, бужане, ляшскія плямёны і інш⁹⁶. Да гэтай сістэмы можна дадаць і ідэі аўтара аб тым, што літоўцы былі аўтахтонным насельніцтвам рэгіёну, а ляшскае насельніцтва “нетутэйшае”. У галоўным пытанні тэксту, вызначэнні заходняй этнічнай граніцы беларусаў, аўтар надае цэнтральнае значэнне дрэгавіцкаму фактару і гісторыі дрэгавічоў. Ён лічыў Брэст і Гродна дрэгавіцкімі цэнтрамі, якія аказалі найважнейшы ўплыў на гістарычны працэс этнагенэзу беларусаў. Фактычна гэта быў варыянт крывіцкай тэорыі В. Ластоўскага і яго паплечнікаў. Маісей Грынблат развіў яго пазней у сваёй працы “Беларусы” (1968).

Праблема вызначэння беларуска-польскай граніцы была дастаткова моцна мадэрнізаваная Маісеям Грынблатам. Апісваючы гісторыю XII ст. ён выкарыстоўваў тэрміны “руска-польскі рубаж”, “крайні польскі горад”, “рускае дзяржаўнае ўтварэнне”, “беларускія землі”⁹⁷. Гэтаякая этнізацыя і нацыяналізацыя гісторыі ўжо пачынала становіцца характэрнай рысай савецкай гістарыяграфіі і паступова надавала ідэалагічны і прапагандысцкі сэнс. Тут бачны маніпулятыўны спосаб “асучаснівання” гісторыі XII ст., калі працэсы апісваюцца праз найноўшую тэрміналогію без карэктнага ўдакладнення.

⁹⁵ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, *Грынблат М.Я. К вопросу о западных границах белорусов*, с. 8.

⁹⁶ Тамсама, с. 9.

⁹⁷ Тамсама, с. 17.

Гістарычныя канструкцыі, якія ствараў Маісей Грынблат былі складаныя і блытаныя, таму што ён імкнуўся (ці быў вымушаны імкнуцца) не толькі захаваць ідэалагічны сэнс, але і даць аналітычную экспертную ацэнку. У тэксце адны і тыя ж тэрыторыі называліся ці то беларускімі, ці то рускімі⁹⁸, а рускі гісторык Мацвей Любаўскі ператвараўся ў “гісторыка Беларусіі”⁹⁹.

Маісей Грынблат праз тэкст праводзіць наратыў свядомага маніпулявання ідэямі і творамі польскіх даследчыкаў на сваю карысць з палітычных прычынаў. Напрыклад, выкарыстанне рэлігійнага пытання, дзе беларусаў каталіцкага і ўніяцкага веравызнання польскія вучоныя запісвалі да польскага насельніцтва. Пры гэтым такая ж яго аналітычная пазіцыя (трактаваць факты на карысць беларусаў) ўспрымалася ім не як маніпулятыўная. У адносінах да польскіх аўтараў, даследчыкаў Маісей Якаўлевіч выкарыстоўваў наступныя тропы: “свядома выкарыстоўвалі”, “наўмысна павялічваючы”, “патрабуе крытычных адносінаў”, “адрозніваюцца яркай тэндэнцыйнасцю”, “адсутнасць навуковай аб’ектыўнасці” і г. д.¹⁰⁰ Аўтар фіксуе наяўнасць спецыфічнага польскага погляду на Беларусь, як на правінцыю Польшы, на беларускі народ як на галіну польскага народа, а на беларускую мову як гаворку польскай мовы. Цікава, што такія ж погляды з рускага боку не вызначаліся, як пагардлівыя, тэндэнцыйныя і маніпулятыўныя. У тэксце, што паўстаў з палітычнага і ідэалагічнага заказу, даследчыкі, чые думкі і высновы не супадалі з патрабуемымі для куратараў, называліся палітычна ангажаванымі.

Маісей Грынблат лічыў, што польскія працы можна выкарыстоўваць толькі як крыніцы статыстычных ці этнаграфічных матэрыялаў, надрукаваных у іх. Гэта ж датычылася і рускай гістарыяграфіі. Аднак закранаючы рускія тэксты Маісей Якаўлевіч быў значна больш

⁹⁸ У сваім тэксце Маісей Грынблат спасылалася на вядому працу гісторыка Матвея Любаўскага: М.К. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута*, Москва 1892.

⁹⁹ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, *Грынблат М.Я. К вопросу о западных границах белорусов*, с. 18–19.

¹⁰⁰ Тамсама, с. 2.

асцярожны, і калі з польскімі поглядамі ён выкарыстоўваў смелыя высновы, то тут абыходзіўся намёкамі:

Да некаторай ступені гэта павінна быць аднесена і да часткі рускіх работ, з'явіўшыхся ў гады, што былі непасрэдна пасля польскага паўстання 1863 г. Толькі з 1870-х гг., заўважае А. Пыпін у сваёй “Гісторыі рускай этнаграфіі”, - жыцця заходне-рускага народа стала знаходзіць спакойнае даследаванне з мэтай той навукі, і паза той “злобай дня” якая сапраўды была злобаю¹⁰¹.

На думку Маісея Грынבלата, сітуацыя маніпулявання і скажэння інфармацыі змянілася пасля з'яўлення прац Яўхіма Карскага, Еўдакіма Раманава, Паўла Шэйна, Эдуарда Вальтэра, Міхаіла Федароўскага і інш. Пры гэтым ён дадае “а таксама рускія перапісы 1897, 1909 і 1911 гг. даюць багаты матэрыял для распрацоўкі нашай тэмы”¹⁰². Навуковай крытыкі ў адрас перапісаў, іх метадалогіі і спосабаў правядзення ў тэксце няма. Як матэрыялы перапісаў, што праводзілі ў адпаведнасці з маніпулятыўнымі метадалогіямі могуць быць выкарыстаны для вызначэння складанага пытання беларуска-польскай этнічнай граніцы, аўтар не пазначае. Аднак выкарыстоўвае тыя дадзеныя, што яму пасуюць, і крытыкуе і адмаўляе тыя, што не адпавядаюць патрэбным высновам.

У час напісання тэксту яшчэ не была створаная і ўмацаваная ў дыкурс этнаграфіі і гісторыі савецкая тэорыя этнасу Брамлея (што адбылося не раней за 1970-я гг.)¹⁰³, яшчэ не былі тэарэтычна замацаваныя канструкцыі “племя-народнасць-этнос-нацыя”. Таму вельмі цікава, якія тэрміны выкарыстоўваў Маісей Грынблат для апісання этнічных працэсаў, этнагенэзу беларусаў, і вызначэння этнічнай граніцы: “захаванне этнічнага адзінства насельніцтва і цэментаванне іх нацыянальных адметнасцей” (у дачыненні да XV і XVI стст.)¹⁰⁴; “наступ на нацыянальную культуру, на нацыянальнае існаванне ўкраінскага і беларускага

¹⁰¹ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, Грынблат М.Я. *К вопросу о западных границах белорусов*, с. 4.

¹⁰² Тамсама, с. 5.

¹⁰³ В.Р. Филиппов, *История советской теории этноса...*, с. 57.

¹⁰⁴ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, Грынблат М.Я. *К вопросу о западных границах белорусов*, с. 19.

народаў”¹⁰⁵; “зацямненне нацыянальнай самасвядомасці”¹⁰⁶; “нацыянальны асаблівасці беларусаў”¹⁰⁷; “заходняя граніца спрадвечнай беларускай нацыянальнай тэрыторыі”¹⁰⁸; “нацыянальная самасвядомасць”¹⁰⁹; “частка беларускага насельніцтва (...) дэнацыяналізіравалася”¹¹⁰. Найбольш паказальным з’яўляецца наступны прыклад тэрміналагічнай няўпэўненасці і імкнення пазбягаць ідэалагічнай небяспекі аўтара: “У цеснай сувязі з аб’яднаннем дрэгавічоў і іншых старажытных рускіх плямёнаў у адзінай Літоўскай дзяржаве знаходзіцца стварэнне беларускай народнасці, працэс каторага пачаўшыся з к. XIII – пач. XIV ст., быў завершаны ў XV ст.”¹¹¹. Аўтар здолеў у адным сказе размясціць увесь спектр этнічных форм і ўзроўней іх арганізацыі – “дрэгавічы”, “рускія плямёны”, “Літоўская дзяржава” і “беларуская народнасць”. Тут жа ён яшчэ і дадаў катэгорыі этнічнай эвалюцыі (племя і народнасць), а яшчэ дадаў гістарычны кантэкст і палітычны адначасова. Такой мешаніны і блытаніны ў тэксе вельмі шмат. Усё разам стварае ўражанне складанага, забытанага і палітызаванага пытання, якое не проста вырашыць. Тэрміналагічная забытанасць і недакладнасць таксама былі характэрны для калегі М. Грынבלата па спецаданні і непасрэднага кіраўніка – Паўла Кушнера¹¹².

Падаецца, што менавіта Маісей Грынблат закладаў тэарэтычную аргументацыю наяўнасці палякаў на этнічна беларускіх тэрыторыях з пазіцый механічнага прымардыялізму праз гістарычныя трактоўкі выніку міграцыі палякаў пасля Люблінскай уніі 1569 г.¹¹³. Прычым для візуалізацыі была выкарыстана пазнавальная метафара: “шырокай хваляў

¹⁰⁵ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, Грынблат М.Я., *К вопросу о западных границах белорусов*, с. 25.

¹⁰⁶ Тамсама, с. 28.

¹⁰⁷ Тамсама, с. 18.

¹⁰⁸ Тамсама, с. 32.

¹⁰⁹ Тамсама, с. 47.

¹¹⁰ Тамсама, с. 126.

¹¹¹ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, Грынблат М.Я. *К вопросу о западных границах белорусов*, с. 20.

¹¹² В.Р. Филиппов, *История советской теории этноса...*, с. 151.

¹¹³ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, Грынблат М.Я. *К вопросу о западных границах белорусов*, с. 27.

хлынулі”¹¹⁴. Тым не менш асноўны рэсурс на думку аўтара – апалячванне праз каталіцызм. Гэта значыць, што гаворка ідзе пра беларусаў, толькі яны былі апалячаныя¹¹⁵. Такія аргументы дазваляюць не прызнаваць наяўнасць на паграніччы палякаў (напрыклад у Гродна), а называць іх гістарычнымі беларусамі. Тут таксама бачна дамінаванне дзяржаўнай і палітычнай пазіцыі ў гэтым пытанні і ігнараванне ўяўленняў і пачуццяў канкрэтных людзей і іх выбару. Прычым тут таксама вельмі цікавым можа стаць зварот да ўласнага жыцця Маісея Грынבלата, які ў маладосці пры паступленні ва ўніверсітэт запісаў у анкеце, што ён беларус, аднак пазней, пасля вайны і барацьбы з касмапалітызмам яго фактычна прымусілі пісаць у анкеце – яўрэй. Тут якраз бачны разыходжанні паміж асабістым і публічным выкарыстаннем ўласнай самацэнзур.

Блытаніна і недакладнасць у тэрміналогіі ў дачыненні да апісання этнічных феноменаў характэрная для ўсяго тэксту і ўсіх аналізуемых праблем. Напрыканцы першага раздзела (гістарычнага і тэрытарыяльна-адміністрацыйнага), напрыклад, Маісей Грынблат робіць выснову, што ў адрозненні ад заходняй беларускай этнічнай граніцы паўночная граніца паміж БССР і ЛітССР “у асноўным супадае з этнаграфічнай беларуска-літоўскай граніцай”¹¹⁶. Бачна выкарыстанне то тэрміна “этнічная граніца”, то “этнаграфічная граніца”, таксама як сінонімы выкарыстоўваюцца тропы “народ” і “нацыя”, а “этнас” амаль не выкарыстоўваецца.

Усё гэта сведчыць аб тым, што Маісей Грынблат быў асцярожным даследчыкам, маючым драматычны вопыт рэпрэсій навокал сябе ў жыцці, добра разумеў сітуацыю ваеннага часу і правілаў ідэалагічнай і палітычнай гульні. Пры гэтым патрэбна ўсведамляць і неабходнасць вырашаць жыццёвыя патрэбы сям’і падчас вайны і эвакуацыі. Таксама неабходна браць пад увагу пастаяннае знаходжанне ў дыскурсіўным полі савецкай прапаганды, калі чалавеку амаль немагчыма супрацьстаяць ідэалагічнаму ўздзеянню.

Вельмі цікавай з’яўляецца думка Маісея Грынבלата аб ролі вёскі ў вызначэнні беларускай этнічнай культуры, выказаная ў заключэнні:

¹¹⁴ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, Грынблат М.Я. *К вопросу о западных границах белорусов*, с. 27.

¹¹⁵ Тамсама, с. 28.

¹¹⁶ Тамсама, с. 32.

Усё навакольнае асяроддзе гарадоў Беларусіі, тобок усё вясковае насельніцтва, дамінуючую частку народа, складалі беларусы. Сапраўднае аблічча таго ці іншага раёна адлюстроўвае толькі вёска, яна ж з часам мяняе і твар горада, выконваючы ролю рэзервуара¹¹⁷.

Далей ён падмацоўвае ўласную выснову словамі І. Сталіна з працы “Марксізм і нацыянальна-каланіяльнае пытанне” 1936 г.: “Вёска з’яўляецца захавальніцай нацыянальнасці”¹¹⁸. Менавіта гэтая ідэя на доўгі час замацавалася ў якасці тэарэтычнага фундаменту вывучэння этнічнай культуры беларусаў у беларускай этнаграфіі.

Высновы

Маісей Грынблат напісаў у 1943–1944 гг. вельмі важную працу для беларускай этнаграфіі і нават рэгіёна Усходняй Еўропы, прысвечаную вызначэнню заходняй этнічнай граніцы беларусаў. Важнасць працы мела некалькі вымярэнняў – палітычнае, эпістэміялагічнае і персанальнае. Палітычны аспект быў звязаны з пасляваенным тэрытарыяльным падзелам Еўропы на сферы ўплыву антыгітлераўскіх хаўруснікаў. Праца была адной з цэлага шэрагу аналітычных экспертных запісак, што былі створаны па загаду МЗС СССР і Генштаба РСЧА. Дакладна вядома, што тэкст быў запатрабаваны МЗС БССР для выкарыстання ў практычным пытанні вызначэння дзяржаўных граніц паміж БССР і ПНР. Эпістэміялагічны аспект выводзіў праблематыку этнічнасці беларусаў з небыцця. Аднак трэба заўважыць, што этнічнасць стала актуальнай і магчымай для даследавання і дыскусій у беларускай савецкай этнаграфіі толькі ў 1960-я гг. Тым не менш менавіта Маісей Грынблат і выкарыстаў свае ранейшыя напрацоўкі, каб стаць экспертам у гэтай тэме, падрыхтаваць доктарскую (якую праўда абараніць не здолеў) і напісаць важную для беларускай савецкай этнаграфіі манаграфію пра этнагенэз беларусаў¹¹⁹.

¹¹⁷ НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, Грынблат М.Я., *К вопросу о западных границах белорусов*, с. 127.

¹¹⁸ Тамсама, с. 128.

¹¹⁹ М. Грынблат, *Белорусы*, Минск 1968.

Для сучаснай гісторыі этнаграфічнай навукі Беларусі важнымі таксама ўяўляюцца тэмы посткаланіялізму. Прыклад стварэння тэксту “Да пытання аб заходніх этнаграфічных граніцах беларусаў” Маісея Грынבלата вельмі выпукла адлюстроўвае стан залежнасці беларускай савецкай этнаграфіі як навукі ад палітычных і ідэалагічных працэсаў у СССР у цэлым, ад рашэнняў палітычнай эліты, ад тэарэтычных пошукаў і распрацовак акадэмічных цэнтраў СССР. Сама тэма, яе актуальнасць і кірункі працы над ёй беларускага этнографа вызначаліся палкоўнікам Чыкіным і генералам Славіным, якія працавалі ў ваеннай выведцы Генштаба РСЧА. Менавіта гэтыя куратары чыталі тэксты, давалі каментары і заўвагі. Уся гэтая праца рабілася не ў інтарэсах беларускага народа, беларускага грамадства ці беларускай нацыі. Яна была распрацаваная, арганізаваная і рэалізавалася ў інтарэсах палітычнай эліты СССР, што чысцяком часцяком ішло ў разрэз з нацыянальнымі інтарэсамі беларускага грамадства.

Уласна тэма этнічнасці і яе актуальнасць не былі самастойнымі праблемамі развіцця беларускай савецкай этнаграфіі. Права на вытворчасць навуковых ведаў не належала навукоўцам, а вызначалася палітычнымі і ідэалагічнымі кан’юнктурамі ў СССР. Таму, навуковае вывучэнне этнічнасці ў 1920-я гг. беларускімі этнографамі (В. Ластоўскі, А. Шлюбскі, М. Мялешка, М. Каспяровіч) стала прычынай рэпрэсій супраць іх у 1930-я гг. і наступнае іх забойства. Тэма этнічнасці ў 1930-я гг. апынулася пад татальнай забаронай і была небяспечнай. Аднак, калі савецкай дзяржаве і яе элітам стала патрэбна вывучэнне этнічнасці ў 1942–1945 гг., то аказалася, што гэта вельмі важная і актуальная тэма, выкананне якой звязана з кар’ернымі магчымасцямі, абаронамі дысертацый, атрыманнем прэмій і г. д. Прычым для рэалізацыі пастаўленай задачы дазвалялася абавірацца нават на рэпрэсаваных і забароненых аўтараў, і нават цытаваць і спасылацца на іх. Змена палітычнай і ідэалагічнай кан’юктуры пасля вайны зноў прывяла да забароны гэтай тэматыкі. Негнуткія і неадаптыўныя навукоўцы часта падвяргаліся зноў рэпрэсіям, арыштам, іх кар’еры ламаліся. А ў 1960-я гг. тэма этнічнасці зноў стала актуальнай і важнай для этнаграфічнай вытворчасці ведаў.

Эпістэміялагічныя характарыстыкі разглядаемага тэкста таксама выклікаюць пытанні. Разуменне этнічнасці ў цэлым і беларусаў

у прыватнасці ў Грынблата абаліралася на катэгорыі XIX ст. – мова і рэлігія. Аргументацыя будавалася на гістарычным матэрыяле, які не даваў дакладных адказаў і меў выразныя ідэалагічныя і прапагандысцкія канатацыі. Тэарэтычныя рамкі даследавання абмяжоўваліся ідэямі класікаў марксізма і кананічнымі тэкстамі І. Сталіна.

ЛІТАРАТУРА

- Alymov Sergey, *Etnicheskaya geografiya v SSSR v gody Velikoy otechestvennoy voyny* [Алымов Сергей, *Этническая география в СССР в годы Великой отечественной войны*], <https://www.academia.edu/9845588> [доступ: 7.10.2016].
- Alymov Sergey, *P.I. Kushner i razvitiyesovetskoj etnografii v 1920–1950-ye gody*, Moskva 2006 [Алымов Сергей, П.И. Кушнер и развитие советской этнографии в 1920–1950-е годы, Москва 2006].
- ARAN, f. 142, вор. 1, spr. 2, *Zauwahi na sbornyya narysy «Zachodniaja etnagraficznaja hranica karet, litoucau, bielarusau, ukraincau i maldawan», skladzienyja autarskaj bryhadaj nawukowych supracounikau Instytutu etnagrafii Akademii Nawuk SSSR pad ahulnaj redakcyjaj prafiesara S.P. Talstowa, prafiesara S.A. Tokarawaiinsz., jakija wykanaui naczalnik prawawoj hrupy Addziela spiec zadanniau Hienieralnaha sztaba RKKK padpalcounik Czykin* [АРАН, ф.142, вор. 1, spr. 2, *Заўвагі на сборныя нарысы «Заходняя этнаграфічная граніца карэл, літоўцаў, беларусаў, украінцаў і малдаван», складзеныя аўтарскай брыгадай навуковых супрацоўнікаў Інстытута этнаграфіі Акадэміі Навук СССР пад агульнай рэдакцыяй прафесара С.П. Талстова, прафесара С.А. Токарава і інш., якія выканаў начальнік прававой групы Аддзела спецзаданняў Генеральнага штаба РККА падпалкоўнік Чыкін*].
- ARAN, f. 142, вор. 1, spr. 1, *Siekrietnaja pieriepiska za 1942 – 1943 gg.* [АРАН, ф. 142, вор. 1, spr. 1, *Секретная переписка за 1942 – 1943 гг.*].
- ARAN, f. 142, вор. 1, spr. 2, *Siekrietnaja pieriepiska za 1944 g.* [АРАН, ф. 142, вор. 1, spr. 2, *Секретная переписка за 1944 г.*].
- ARAN, f. 142, вор. 1, spr. 3, *Siekrietnaja wchodiaszczajai ischodiaszczaja pieriepiska Instituta Etnografii Akadiemii Nauk SSSR za 1945 g.* [АРАН, ф.142, вор. 1, spr. 3, *Секретная входящая и исходящая переписка Института Этнографии Академии Наук СССР за 1945 г.*].
- ARAN, f. 142, вор. 1, spr. 5, *Siekrietnaja pieriepiska s Giensztabom* [АРАН, ф. 142, вор. 1, spr. 5, *Секретная переписка с Генштабом*].
- ARAN, f. 142, вор. 1, spr. 6, *Pieriepiska s razlicznymi organizacyjami i uczrzieźdienijami* [АРАН, ф. 142, вор. 1, spr. 6, *Переписка с различными организациями и учреждениями*].

- ARAN, f. 142, wop. 1, spr. 7, *Stienogramma imatieriaty zasiedanija Ucenogo Sowieta instituta po zaszcztie dissiertacyj Kuszniera i Grinblata* [АРАН, ф. 142, воп. 1, спр. 7, *Стенограмма и материалы заседания Ученого Совета института по защите диссертаций Кушнера и Гринблата*].
- Archiwy Biełaruskaj Narodnaj Respubliki*, Т. 1, Кн. 2, Fond № 582 Dziaŕžaunaha archiwu Litwy («Rada Ministrau Biełaruskaj Narodnaj Respubliki») / ukladannje, padrychtoukatekstu, ustupnyartykuł,kamentary, pierakłady, pakazalniki: Siarhiej Szupa, Vilnia–New York–Miensk–Praha 1998 [*Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі*, Т. 1, Кн. 2, Фонд № 582 Дзяржаўнага архіву Літвы («Рада Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі») / укладаньне, падрыхтоўка тэксту, уступны артыкул, камэнтары, пераклады, паказальнікі: Сяргей Шупа, Вільня–Нью-Ёрк–Менск–Прага 1998].
- ARR CNB NANB, f. 42, wop. 1, spr. 1826, *Pis'mosierbowa I.A. adriesowannoje M. Ja. Grinblatu, 1942–1943 gg.* [АРР ЦНБ НАНБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1826, *Письмо Сербова И.А. адресованное М.Я. Гринблату, 1942–1943 гг.*]
- ARR CNB NANB, f. 42, wop.1, spr. 1736, *Pis'mo Zielenina D.K., adriesowannoje M. Ja. Grinblatu 13 janwarja 1943 g.* [АРР ЦНБ НАНБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1736, *Письмо Зеленина Д.К., адресованное М.Я. Гринблату 13 января 1943 г.*]
- Babrowicz Lawon, Szpileuski Iwan, Hrynblat Maisiej, Laudanski Alaksandr, *Etnahrafija. Muzejnaja sprawa [u:] «Nawuka» na służbie nacdemauskaj kontrrewolucyi*, t. I, cz. 3, Miensk 1931, s. 150–240 [Бабровіч Лявон, Шпілеўскі Іван, Грынблат Маісей, Ляўданскі Аляксандр, *Этнаграфія. Музейная справа [у:] «Навука» на службе нацдэмаўскай контррэвалюцыі*, т. I, ч. 3, Менск 1931, с. 150–240].
- Babrowicz Lawon, Szpileuski Iwan, *Suproć kontrrewolucyjnnych nacdemauskich teoryj uetnohrafii*, «Sawieckaja kraina», 1931, № 1, s. 42–55 [Бабровіч Лявон, Шпілеўскі Іван, *Супроць контррэволюцыйных нацдэмаўскіх тэорый у этнографіі*, «Савецкая краіна», 1931, № 1, с. 42–55].
- Babrowicz Lawon, Szpileuski Iwan, *Suproć kontrrewolucyjnnych nacdemauskich teoryj uetnohrafii*, «Sawieckaja kraina», 1931, № 2, s. 46–53 [Бабровіч Лявон, Шпілеўскі Іван, *Супроць контррэволюцыйных нацдэмаўскіх тэорый у этнографіі*, «Савецкая краіна», 1931, № 2, с. 46–53].
- Bieniedikt Rut, *Chrizantiema i miecz: Modieli japonskojkultury*, Moskwa, Sankt-Pietierburg 2013 [Бенедикт Рут, *Хризантема и меч: Модели японской культуры*, Москва, Санкт-Петербург 2013].
- Borysenko Walentina, *Narysy z istoriji ukrajinskoji etnologiji 1920–1930-ch rokiw*, Kyiw 2002 [Борисенко Валентина, *Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років*, Київ 2002].
- CNA NANB, f. 22, wop. 1, spr. 362, *Asabistajasprawa Hrynblata Maisieja Jakaulewicza* [ЦНА НАНБ, ф. 22, воп. 1, спр. 362, *Асабістая справа Грынблата Маісея Якаўлевіча*].

- CNA NANB, f. 67, wor. 1, spr. 6, *Plan Pracy etnograficznej Sekcji na 1925/1926 akademiczny hod* [ЦНА НАНБ, ф. 67, воп.1, спр. 6, *Плян працы Этнографічнай Сэкцыі на 1925/1926 акадэмічны год*].
- CNA NANB, f. 67, wor.1, spr. 9, *Pratakoł ahulnaha schodu Etnograficznej Sekcji IBK, 03.06.1925* [ЦНА НАНБ, ф. 67, воп. 1, спр. 9, *Праатакол агульнага сходу Этнографічнай Сэкцыі IBK, 03.06.1925*].
- Evans-Pritchard Edward Evan, *The Sanusi of Cyrenaica*, London 1949.
- Filippow Wasilij, *Istoriija sowjetskoj tieorii etnosa. Istoriograficeskij oczerk*, Moskwa 2010 [Филиппов Василий, *История советской теории этноса. Историографический очерк*, Москва 2010].
- Grinblat Moisiej, *Bielorusy*, Minsk 1968 [Гринблат Моисей, *Белорусы*, Минск 1968].
- Harecki Hauryła, *Mieży Zachodnią Białarusi i Polszczy (Nacjonalny skład naselnictwa Zachodniej Białarusi)*, Mensk 1928 [Гарэцкі Гаўрыла, *Межы Заходняй Беларусі ў Польшчы (Нацыянальны склад насельніцтва Заходняй Беларусі)*, Менск 1928].
- Hrynblat Maisiej, *Za wywuczeńnie faktoru epochydyktatury proletaryjatu, «Sawieckaja kraina»*, 1931, № 12, s. 122–130 [Грынблат Маісей, *За вывучэньне фальклору эпохі дыктатуры пралетарыяту, «Савецкая краіна»*, 1931, № 12, с. 122–130].
- Kacembogien Solomon, *Spornyje woprosy gienieonomii*, «Pracy Biełaruskaha Dziaŕžaunaha Uniwersyteta», 1923, № 1, s. 282–304 [Каценбоген Соломон, *Спорные вопросы генеомии, «Працы Беларускага Дзяржаўнага Універсітэта»*, 1923, № 1, с. 282–304].
- Klimas Petras, *Lietuva: jos gyventojai ir sienos*, Vilnius 1917.
- Kowalski Michał, *Antropologia i wojna* [w:] Kowalski Michał, *Antropolodzy na wojnie. O „brudnej” użyteczności nauk społecznych*, Warszawa 2015, s. 13–48.
- NARB, f. 60, wor. 3, spr. 654, *Szlubskij Aleksandr, Etnograficeskij oczerk Zapadnoj Bielorusii* [НАРБ, ф. 60, воп. 3, спр. 654, *Шлюбский Александр, Этнографический очерк Западной Белоруссии*].
- NARB, f. 907, wor. 1, spr. 2, *Grinblat Moisiej, K woprosu o zapadnych granicach bielorusow* [НАРБ, ф. 907, воп. 1, спр. 2, *Гринблат Моисей, К вопросу о западных границах белоруссов*].
- Nikolski Nikołaj, *Ustanouki i metady biełaruskaj nacdemauskaj etnografii*, «Pracy sekcyi etnografii», «Pracy sekcyi etnografii», wyr. IV, Miensk 1933 [Нікольскі Нікалай, *Устаноўкі і мэтады беларускай нацдэмаўскай этнографіі, «Працы сэкцыі этнографіі»*, Вып. IV, Менск 1933].
- Pamiat' i sława: Solomon Zacharowicz Kacembogien. K130-letiju so dnia roždienija*, sost. Andriej Maksimczik, Minsk 2019 [Память и слава: Соломон Захарович Каценбоген. К 130-летию со дня рождения, сост. Андрей Максимчик, Минск 2019].

- Price David H., *Anthropological Intelligence. The Development and Neglect of American Anthropology in the Second World War*, Durham–London 2008.
- Rieszetow Aleksandr, *Dmitrij Konstantinowicz Zielenin: klassik russkoj etnografii* [w:] *Wydajuszczijesia otieczestwiennyje etnologi i antropologi XX wieka*, Moskwa 2004, s. 137–183 [Решетов Александр, *Дмитрий Константинович Зеленин: классик русской этнографии* [в:] *Выдающиеся отечественные этнологи и антропологи XX века*, Москва 2004, с. 137–183].
- Rieszetow Aleksandr, *Otdanije dolga. Czast' pierwaja: Pamiaty sotrudnikow Instituta etnografii AN SSSR, pogibszich w blokadnom Leningradie*, «Etnograficzskojeobozrienije», 1995, № 2, s. 40–62 [Решетов Александр, *Отдание долга. Часть первая: Памяти сотрудников Института этнографии АН СССР, погибших в блокадном Ленинграде*, «Этнографическое обозрение», 1995, № 2, с. 40–62].
- Smolicz Arkad', *Nasielenije Zapadnoj Bielorusii, jego nacyonalnyj i profiessionalnyj sostaw* [w:] *Zapadnaja Bielorusija*, Minsk 1927, Kn. 1, s. 126–170 [Смолич Аркадь, *Население Западной Белоруссии, его национальный и профессиональный состав* [в:] *Западная Белоруссия*, Минск 1927, Кн. 1, с. 126–170].
- Sołowiej Tatjana, *Istoriija otieczestwiennoj etnologii w pierwoj trieti XX w.*, Moskwa 1998 [Соловей Татьяна, *История отечественной этнологии в первой трети XX в.*, Москва 1998].
- Stalin Iosif, *Marksizm i nacyonalnyj wopros* [w:] Stalin Iosif, *Marksizm i nacyonalno-kolonialnyj wopros. Sbornikizbrannykh statiej i rieczej*, Moskwa 1937, s. 3–45 [Сталин Иосиф, *Марксизм и национальный вопрос*, [в:] Сталин Иосиф, *Марксизм и национально-колониальный вопрос. Сборник избранных статей и речей*, Москва 1937, с. 3–45].
- Supinskij Anton, *Nacyonal-diemokratizm wsowriemiennoj bielorussoj etnografii* [w:] *Etnografija na służbie u klassowego wraga*, Leningrad 1932, s. 106–107 [Супинский Антон, *Национал-демократизм в современной белорусской этнографии*, [в:] *Этнография на службе у классового врага*, Ленинград 1932, с. 106–107].
- Szlubskij Aleksandr, *Archiwnyje matieriały o knigie F. Engielsa «Proischożdienije siemji, czastnoj sobstwiennosti i gosudarstwa»*, «Sowietskaja etnografija», 1934, № 6, s. 62–69 [Шлюбский Александр, *Архивные материалы о книге Ф. Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства»*, «Советская этнография», 1934, № 6, с. 62–69].
- Szlubskij Aleksandr, *Bibliografija russkich pieriewodow truda F. Engielsa «Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates»*, «Sowietskaja etnografija», 1934, № 6, s. 180–185 [Шлюбский Александр, *Библиография русских переводов труда Ф. Энгельса «Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates»*, «Советская этнография», 1934, № 6, с. 180–185].

- Szlubskij Aleksandr, *K istorii russkoj etnografii. Cenzurnyjemytarstwa A.N. Afanasjewa* [w:] *Sowietskaja etnografija. Sbornik statiej*, вып. IV, Moskva 1940, s. 128–141 [Шлюбский Александр, *К истории русской этнографии. Цензурные мытарства А.Н. Афанасьева* [в:] *Советская этнография. Сборник статей*, Вып. IV, Москва 1940, с. 128–141].
- Tarnawskij Roman, *Kafedra etnologiji Lwiwskoho uniwersytetu. Klasycznyj period (1910–1947)*, Lviv 2016 [Тарнавський Роман, *Кафедра етнології Львівського університету. Класичний період (1910–1947)*, Львів 2016].
- Tompsan Ewa, *Piesniary impieryi: rasijskajalitaratura i kałanijalizm*, Minsk 2009 [Томпсан Эва, *Песняры империи: расийская литература и каланиялизм*, Минск 2009].
- Vossojedinennyye brat'ya-ukraintsy i brat'ya-belorussy. *Al'bom Akademii Nauk SSSR*, [v:] *Sovetskaya etnografiya. Sbornik statej*, Вып. V, 1941, s. 140–141 [Воссоединенные братья-украинцы и братья-белоруссы. Альбом Академии Наук СССР [в:] *Советская этнография. Сборник статей*, Вып. V, 1941, с. 140–141].
- Wialiki Anatol, *Na razdarožžy. Bielarusy bielastoczczyzny u czas pierasialennia u BSSR (1944–1946)*, «Białoruskie Zeszyty Historyczne / Bielaruski histaryczny zbornik», 2002, T. 18, s. 146–166 [Вялікі Анатоль, «Białoruskie Zeszyty Historyczne / Беларускі гістарычны зборнік», 2002, Т. 18, с. 146–166].
- Zacharkiewicz Sciapan, *Jak hartawalasja stal: Stanaulennie bielaruskaha sawieckaha etnolaha Maisieja Jakaulewicza*, «Bielaruski falklor. Materyjały i dasledawanni», вып. 3, 2016, s. 505–518 [Захаркевіч Сцяпан, *Як гартавалася сталь: Станаўленне беларускага савецкага этнолага Маісея Якаўлевіча Грынבלата*, «Беларускі фальклор. Матэрыялы і даследаванні», Вып. 3, 2016, с. 505–518].
- Zielenin Dmitrij, *Ob istoriczeskoj obszcznosti kultury russkogo iukrainskogo narodow* [w:] *Sowietskaja etnografija. Sbornik statiej*, вып. II, Moskva 1939, s. 23–34 [Зеленин Дмитрий, *Об исторической общности культуры русского и украинского народов* [в:] *Советская этнография. Сборник статей*, вып. II, Москва 1939, с. 23–34].
- Zielenin Dmitrij, *Wossojedinienyye ukraincy*, [w:] *Sowietskaja etnografija. Sbornik statiej*, вып. V, Moskva–Leningrad 1941, s. 3–20 [Зеленин Дмитрий, *Воссоединенные украинцы*, [в:] *Советская этнография. Сборник статей*, вып. V, Москва–Ленинград 1941, с. 3–20].